

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЖТИМОЙ ФАНЛАР ФАКУЛЬТЕТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК :111.1:001.92:37(575.1)

ТУРСУНОВ РАХМОНАЛИ БОЗОРБОЙ ЎҒЛИ
БИЛИМНИНГ АНИҚЛИГИ ВА ҲАҚИҚИҚАТГА ЭРИШИШДАГИ
РОЛИ

5A120504-ОНТОЛОГИЯ, ГНОСЕОЛОГИЯ ВА ЛОГИКА
МУТАХАССИСЛИГИ
МАГИСТР АКАДЕМИК ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН ЁЗИЛГАН
ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: ф.ф.н.,
доц.Степанова.О.И.

ТОШКЕНТ – 2018

МУНДАРИЖА

	КИРИШ.....	3-9
I БОБ	БИЛИМНИНГ ЧИНЛИГИ МАСАЛАСИГА КОНЦЕПТУАЛ – МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВ.....	10-37
	1.1. Гносеология ва мантиқда чин билим (ҳақиқат), уни ҳосил қилиш воситаларига қарашлар хилма-хиллиги ҳамда шаклланган ёндашувлар, таълимотлар.....	10-28
	1.2. Билимнинг чинлиги, билимнинг аниқлиги, билимнинг адекватлиги тушунчаларининг ўзаро муносабати.....	29-37
II БОБ	ИЛМИЙ БИЛИШДА БИЛИМЛАРНИНГ АНИҚЛИГИ ВА АДЕКВАТЛИГИНИ РОЛИ	38-55
	2.1. Формаллашган назарияларда аниқлик ва адекватлик нисбати.....	38-48
	2.2. Билимларнинг аниқлиги ва адекватлигининг тушуниш ва тушунтиришда тутган ўрни.....	49-55
III БОБ	РЕФЛЕКСИЯ ВА БИЛИМНИНГ ЧИНЛИГИ.....	56-71
	3.1. Замонавий илмий билишда рефлексияни тушуниш....	56-62
	3.2. Билимларнинг аниқлиги ва адекватлигига эришишда рефлексиянинг роли.....	63-71
	ХУЛОСА.....	71-75
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	76-78

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ҳозирги даврда илмий билиш мураккаб системаларни ўрганишга ўтиб бораётган шароитда чин билимларни ҳосил қилишнинг мантиқий воситаларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда, айниқса, ҳақиқатга эришишда билимнинг аниқлигига ва адекватлигига эришиш масаласини тадқиқ этишнинг зарурлиги яхши англанади. Илмнинг қайси соҳасида фаолият кўрсатишидан қатъий назар, тадқиқотчи тўғри мушоҳада юритиш, хусусан муаммоларни аниқ қўйиш, уни ҳал этишнинг оптимал усуллари топиши ва қўллаши, мантиқий фикрлашнинг мавжуд усуллари самарали фойдаланиши ва энг асосийси – хулосалаш ва асослаш орқали чин билимлар ҳосил қилиш, уларни аниқ фойдалашга эришиши лозм. Мантиқ чин фикрларнинг чинлигини исботлашга, хатоларини аниқлаш ва рад этишга ўргатади. Мантиқ талаба ёшларга ахборотлар оқимида тўғри йўл топиш, муҳим маълумотларни номуҳим, иккинчи даражалисидан ажратиб олиш, уларга танқидий ёндашиш, чин фикрларни исботлашда мантиқан кучли далилларни танлаб олиш, ёлғон фикрларни фош этиб, рад қилишга ёрдам беради. Булар энг қадимги ва қизиқарли фан бўлган мантиқнинг инсонга берувчи устунликларидан биридир.

Мантиқий тафаккур туғма хислат эмас, шу боис уни турли усуллар орқали ривожлантириш мумкин ва зарур. Тафаккурни ривожлантиришнинг ўзига хос йўли мантиқий масалаларни ечишдир. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Нафақат иқтисодий, керак бўлса, ижтимоий ҳаётимизнинг ўта муҳим белгиси, кўрсаткичига айланиб бораётган лойиҳаларни, авваламбор, ёшларнинг билим ва малакаси, истеъдоди ва маҳорати, куч-ғайратига таяниб амалга ошираётган ишларимиз ўғил-қизларимизнинг бугун биз орзу қилган ҳал қилувчи куч

бўлиб майдонга чиқаётганининг яққол тасдиғидир”¹. Ўзбекистонни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясининг устувор йўналишларида белгиланган вазифаларни ўз вақтида муваффақиятли амалга ошириш фундаментал ва соҳаларга оид билимларни ривожлантириш, янги технологияларни, уларни қўллаш орқали истиқболли, яхши самара берадиган лойиҳаларни яратиш ва жорий этишни тақозо этади. Бунда, ўз-ўзидан равшанки, билимларнинг ҳақиқатлиги, ишончли бўлиши талаб қилинади.

Фалсафанинг муҳим вазифаларидан бири – бу маданиятнинг мавжуд шаклларига нисбатан рефлексия бўлишдир. Ўз даври маданиятининг бир қисми бўлгани ҳолда фалсафа бир вақтнинг ўзида эскиларни танқид қилиш ва янги маданий-тарихий маъноларни очиш орқали ўз-ўзини аниқлаш қобилиятига эга. Билимларнинг аниқлиги ва адекватлиги эса унинг ҳақиқатдан иборат бўлишига олиб келади. Ана шунинг учун ҳам билимларнинг аниқлиги ва адекватлигини тадқиқ этиш фалсафанинг долзарб масалалари қаторига киради.

Мавзунинг долзарблиги яна қуйидаги ҳолатлар билан белгиланади:

Биринчидан, билимнинг аниқлиги мушоҳада юритиш, айниқса, илмий тафаккурнинг зарур шарти бўлиб, у мантикнинг қонуни – айният қонунининг мазмунидан келиб чиқади. Бу эса билиш жараёнининг ҳар бир босқичида билимнинг аниқлигига, яни унинг аниқ маънога эга бўлиши мушоҳада давомида фақат шу маъносидагина қўлланилишини зарурлигини билдиради. Шу сабабли билимнинг аниқлиги билан боғлиқ барча мантикий-гносеологик масалаларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, билимнинг аниқлигига эришиш, тажрибага таянувчи билим соҳаларида айниқса муҳимдир, чунки тажриба натижалари ўлчов бирликларида аниқ қайд этилмаса, улардан чиқариладиган хулоса ҳам аниқ бўлмайди.

¹Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т. 14. Т.: Ўзбекистон. 2006. – Б. 280.

Учинчидан, билимларнинг аниқлиги ва адекватлигига эришиш назарий фанларда ҳам зарур. Назарий билимлар ишончли эмперик базисга эга бўлиши билан бирга бу базисга мувофиқ келувчи асосли, ишончли хулосаларни ўзида гавдалантириши зарур.

Тўртинчидан, билимнинг аниқлиги ва адекватлигига эришмасдан туриб билиш ва амалиётда мақсад ва вазифаларни тўғри қўйиш ва ҳал этишга муваффақиятли ҳал этишга имкон бермайди. Юқорида айтилганлар назариянинг аниқлиги, унинг ҳар доим предмет табиати ва “умуман” борлиқ тузилмаси томонидан белгилаб берилишини, инсоннинг воқеликка бўлган ҳақиқий назарий амалий муносабатини ўрнатишини таъминлашнинг муҳим омили эканлигини билдиради ва унинг ўрганишнинг долзарб эканлигини кўрсатади.

Тадқиқот мавзусининг ишланганлик даражаси. Билимнинг аниқлиги ва ҳақиқатлиги масаласи кўплаб файласуфларни эътиборини ўзига тортган. Жумладан, фалсафа Шарқ фалсафаси тарихида: Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ал Фарғоний, шунингдек Ғарб файласуфлари ва олимларидан Пифагор, Сукрот, Платон, Аристотель Р.Карнап, В.Гейзенберг ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам билим ва унинг турлари, билимнинг аниқлиги ва ҳақиқатлиги масаласига алоҳида урғу берилган.

Айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач бу йўналишдаги масалаларни ўрганиш кенг қулоқ ёзди. Замонавий тадқиқотчилардан, К.Ж.Туленова², Ш.Мадаева³, Н.Шермухаммедова⁴, О.И.Степанова⁵ М.Шарипов⁶, Д.Файзихўжаеваларнинг⁷ тадқиқотларида

² Туленова К.Ж. Предвидений и реальност Т 1997 йил 120 бет

³ Мадаева Ш. Идентификатлик антропологияси. Т.: 2014. 179 бет

⁴ Шермухаммедова Н. А. Фалсафа ва фан метадиалогияси , Н. А. Шермухаммедова гносеология ЎФМЖ, 2017

⁵ О.И.Степанова Логика Т: 2005 йил 163 бет

⁶ Шарипов М.Категориальные знания и их виды. Т. Университет,1995-92 б Шарипов М. Философские категории и познание мира Т.1999- 58 б Шарипов М. Мантиқ Ўқув қўлланма Т.Файласуфлар миллий жамияти, 2013. 208 бет

⁷ Файзихўжаева. Д. Е. “Абу Наср ал-Фаробий ва Абу Али Ибн Сино мантиқий исботлаш ҳақида”.–Т.2008 178 бет.; Шарипов, М. Ш. Файзихўжаева. Д.Э. Мантиқ.Ўқув қўлланма Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги

урғу берилган. билимнинг ижтимоий тараққиётдаги роли ва ўрни масаласининг умумий томонлари ёритиб берилган. Илмий билим ва унинг айна дамада ҳақиқийлиги масаласи ҳақида турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, бу ҳақида А.И.Ракитоенинг тадқиқотлари алоҳида аҳамият касб этади⁸. В.А.Лекторский таъкидлашича, “рефлексив таҳлилнинг ҳар бир жараёни билимни мазкур контекстда рефлексияланмайдиган асословчи “ноаниқ” чегарасини тақозо қилади”. Рефлексия худди ҳақиқат каби доимо аниқ, шунингдек, у ўз тағзаминига эга; унинг қамраб олиш соҳаси, чуқурлиги ва маънавий имкониятлари ҳар доим рефлексиянинг асосида ётувчи ноаниқ тахминлар билан чекланганлигини тадқиқ этади.

Бундан ташқари энциклопедик китоб⁹ларда ҳам маълумотлар бериб ўтилан.

Мавзу бўйича адабиётларни ўрганиш шунинг кўрсатадики, билимнинг аниқлиги ва адекватлиги муаммоси жуда кам ҳолларда ҳақиқат масаласи билан узвий боғлиқ ҳолда олиб ўрганилган. Билимнинг аниқлиги, адекватлиги ва ҳақиқатлиги тушунчалари ўртасидаги муносабатлар етарли даражада аниқлаштирилмаган.

Ана шундан келиб чиқиб мазкур магистрлик диссертациясида билимнинг аниқлиги ва унинг ҳақиқатга эришишдаги роли мавзуси танланилди.

Диссертацияни мукаммалроқ тадқиқ этиш мақсадида турли интернет сайтларининг маълумотларидан тўла фойдаланишга ҳаракат қилинди¹⁰.

Тадқиқотнинг объекти. Ҳақиқат ва унга эришиш йўллари.

матбуа- ижодий бирлашмаси 2004. 161 бет; Файзихўжаева Д. Е. “Мантик” фанидан изоҳли луғат. “Тамаддун” нашриёти Тошкент-2016. 120 бет

⁸ Ракитое А. И. Соотношение точности и адекватности в формализованных языках // Логика и методология науки. С. 107. Лекторский В. А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 5—6.

⁹ Ислом энциклопедия. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2017; Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т. 1-12. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2000-2005; Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга юз жавоб). Т.: ТИУ нашриёт матбаа бирлашмаси. 2009; Мифы народов мира. Т.1. Москва. 1980; Хрестоматия по исламу. Москва. Наука. 1994; ал-Мунжид фил-луғоти вал-иълам. Байрут. 1986; Ал-мавсуъа ал-муяссара фил-адян вал-мазахиб ал-муъсира.

¹⁰ <http://www.gov.uz>; <http://www.biarr.net>; <http://www.goodwordbooks.com>.

Тадқиқотнинг предмети. Ҳақиқатга эришишда билимларнинг аниқлиги ва адекватлигининг ролини ўрганиш.

Тадқиқотнинг мақсади. Ҳақиқатга эришиш жараёнида билимлар аниқлиги ва адекватлигини ошириш шарт-шароитларини ўрганиш.

Тадқиқот вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Гносеологияда чин билим (ҳақиқат) ва уни ҳосил қилиш воситаларига бўлган қарашларни таҳлил этиш;

2. Билимнинг чинлиги, билимнинг аниқлиги, билимнинг адекватлиги тушунчаларининг мазмунини ва уларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаш;

3. Формаллашган назарияларда аниқлик ва адекватлик нисбатини тадқиқ этиш;

4. Замонавий илмий билишда рефлексияни тушунишнинг моҳиятини очиқ бериш;

5. Билимларнинг аниқлиги ва адекватлигига эришишда рефлексияни ролини кўрсатиш;

6. Билимлар аниқлиги ва адекватлигини тушунишдаги тутган ўрни ҳамда аҳамиятини ёритиб бериш.

Тадқиқотнинг гипотезаси. Ҳақиқат фалсафада билимнинг предметга мувофиқ келиши деб тавсифланар экан – билим предметнинг адекват тарздаги инъикоси бўлиши ва у ўзининг аниқ маъно-мазмунига эгаллиги билан ажралиб туриши керак.

Тадқиқотнинг назарий ва методологик манбалари. Мустақил Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов ва ҳозирги президент Ш.М.Мирзиёев маърузалари, чиқишлари, асарларида билдирган фикр-мулоҳазалари, илгари сурган ва асослаган ғоялари, принциплари, ўтмишдаги буюк мутафаккирлар, олимлар асарлари ва мавзуга оид замонавий тадқиқотлар магистрлик диссертациясининг назарий манбаларини ташкил этади. Шунингдек, диссертацияда билишнинг умумметодологик ҳисобланган анализ ва синтез, умумлаштириш усуллари,

системали ёндашув, абстрактликдан конкретликка қараб кўтарилиш, тарихийлик ва мантиқийлик бирлиги ва шу қабилардан етарли даражада фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги: Мазкур мавзу Ўзбекистонда фалсафа соҳасида илк бор махсус тадқиқ этиш объекти ва предмети қилиб олинди. Унда ҳақиқатни ўрнатишда билимнинг аниқлиги ва адекватлигига эришиш йўллари ва механизмини аниқлашга урғу берилди.

Тадқиқотнинг асосий масалалари:

1. Фалсафада ҳақиқат масаласига турли қарашлар таҳлили ва унга замонавий ёндашувнинг ўзига хослиги;
2. Билимлар ҳақиқатлиги аниқлиги ва адекватлигининг ўзаро муносабати;
3. Рефлексиянинг ҳақиқатни ўрнатиш ҳамда тушунишдаги роли;
4. Ҳақиқатга эришишнинг диалектик табиати.

Тадқиқотнинг назарий аҳамияти. Магистрлик диссертацияси натижаларидан мавзуни янада чуқурроқ ўрганишга бағишланган тадқиқотларда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Магистрлик диссертацияси материалларидан, унда билдирилган ва асосланган фикр-мулоҳазалар, асосида ҳосил қилинган хулосалардан фалсафа бўйича яратиладиган ўқув адабиётларининг мос мавзуларини тайёрлашда, улар бўйича машғулотлар олиб боришда фойдаланиш мумкин. Диссертацияда тадқиқ этилган масалалар, улар тўғрисида билдирилган фикрлар илмий конференцияларда ҳавола этилди ва улар натижаси бўйича нашр этилган мақолаларда ўз аксини топди.

Ишнинг синовдан ўтиши. Диссертация Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ижтимоий фанлар факультети “Фалсафа ва мантиқ” кафедрасида тайёрланган ва муҳокама этилган ҳамда ҳимояга тавсия қилинган (2018 йил 7 майдаги 12-сонли баённома).

Магистрлик диссертацияси натижаларининг эълон

қилинганлиги.

1.Турсунов Р. “Билимнинг аниқлиги ва ҳақиқатлиги муаммоси”. ЎЗМУ “Фалсафа ва мантиқ кафедраси”//“Шарқ ва ғарб фалсафаси ва мантиғи компаративистик муаммолари” Республика илмий-амалий конференцияси.

2. Турсунов Р. “Аниқ билим ва унинг ҳақиқатлиги масаласи”// II International scientific conference, 2018 January. 121-123-бетлар.

3. Турсунов Р. “Билимнинг аниқлиги ва ҳақиқатга эришишдаги роли” ЎЗМУ хабарлари. 2018 июнь 2-сон 71-74-бетлар.

Магистрлик диссертациясининг тузилиши. Диссертация “Кириш”, олтита параграфни ўз ичига олган уч боб, “Хулоса” ва “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати”дан иборат бўлиб, матннинг умумий ҳажми 78 бет.

I БОБ. БИЛИМНИНГ ЧИНЛИГИ МАСАЛАСИГА КОНЦЕПТУАЛ – МЕТОДОЛОГИК ЁНДАШУВ

Ҳақиқат ўзи нима? Умумий ҳолда ҳақиқат – бу фикрнинг предметга (яъни, ўз объектига) мос келишидан иборат, деб таърифлашимиз мумкин. Бу таъриф тарихий илдизи бўйича Аристотель мантиғига бориб тақалади. Уни турлича талқин қилиш мумкин ва фалсафа тарихида шундай бўлган ҳам. Бунинг сабаби ҳақиқатнинг кўп қиррали, мураккаб муаммо эканлигидадир. Хусусан, ҳақиқат талқини билиш субъектининг ўз олдига қандай вазифани қўйиши, масалан, формал система қуриш ёки предметга қайси жиҳатдан ёндашаётгани, уни қандай ҳолатида (ҳаракати, тараққиётидами ёки аниқ бир сифат ҳолатидами) акс эттиришидир.

Ушбу бобда, билимнинг ҳақиқатлиги, уни ҳосил қилиш воситаларига қарашлар хилма-хиллиги ва шакилланган ёндашувлар ҳамда таълимотлар таҳлил қилинади.

1.1. Гносеология ва мантиқда чин билим (ҳақиқат), уни ҳосил қилиш воситаларига қарашлар хилма-хиллиги ҳамда шаклланган ёндашувлар, таълимотлар

Ҳақиқатга эришиш ҳар қандай билишнинг бош масаласидир, чунки фақат чин билимгина инсонга борлиқ тўғрисида ишончли маълумот беради ва ундан фойдаланиш амалиётда кутилган натижага олиб келади. Зеро, “Авесто”да айтилганидек, “Ҳақиқатни танлаган зотлар ўлим билмас, заволят топмасдир”¹¹. Шундай экан, ҳақиқатни ўрнатиш, хусусан унга олиб борадиган йўлни аниқлаш, зарур билиш усуллари, воситаларини яратиш, уларни тўғри қўллаш қоидаларини ишлаб чиқиш билиш тўғрисидаги илмларда, хусусан мантиқда марказий ўринни эгаллаши табиий ҳолдир. Абу Наср Форобийнинг “Мантиқ ақлни тўғри тафаккурга элтадиган нарсаларни ўзида мужассамлантирган санъатдир”¹², деб айтиши бежиз эмас. Унинг фикрича, “Мантиқ санъати интеллектнинг оммалашувига олиб

¹¹ Авесто. Т.Маҳмудов таҳрири остида. Т.2005 йил 367 бет

¹² Аль-Фараби. Вводный трактат в логику // Естественно-научные трактаты. Алма-Ата, 1987-С.435

келувчи ва инсонни ҳақиқат томон йўналтирувчи билиш қонунларини ўрганади”¹³. Бу қонунлар инсонларни билиш жараёнидаги турли хато ва адашишлардан сақлайди. Инсон бу қонунлар ёрдамида билимларни текшириб, уларнинг чин ёки хатолигини аниқлаш орқали чин билимга эга бўлади. Мантиқнинг мақсади тўғрисида ана шунга ўхшаш фикрни Ибн Сино ҳам билдирган: “Мантиқ деганда инсонда мавжуд тўғри фикрлаш воситалари уларни қўллаш орқали тафаккурни хатога йўл қўйиш ва адашишлардан сақлайдиган фан тушунилади”¹⁴. “Мантиқ, – унинг таъкидлашича, – ақл, билим ўлчови вазифасини бажарувчи фан. Инсоннинг жони, руҳи чин билимлар орқали тозаланади; “Ақл тарозисида ўлчанмаган билим ишончли эмас ва демак, чин бўлмайди. Шунинг учун ҳам мантиқни ўрганиш зарур”¹⁵.

Ҳақиқат предмет, унинг хусусиятлари мавжудлиги сони, сифати, сабаби моҳиятини билиш натижасидир. Бу ерда Демокритнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринлидир: “Мен битта ҳодисанинг сабабини топишни форс давлати тахтини эгаллашдан афзал деб биламан”¹⁶. Мазкур фикр ҳақиқатни билиш илмий билишдан иборат деган хулосага келиш учун асос бўла олади. Илмий билишнинг предмет ва ҳодисалар сабабини аниқлаш мақсадида узоқ ва машаққатли изланишлардан иборат эканлиги яхши маълум. Гегель фикрича, билишнинг “Фақат шу йўли руҳ учун қизиқарли, қимматлидир ва фарқи шу ҳолдаки, қачон у фикрлаш йўлига тушганда беҳуда уринса, оворагарчиликка йўл қўймай, ҳақиқат сари жасорат кўрсатиб интилса”¹⁷, дейди.

Фикр объектининг турининг (моддий объектми ёки идеаллашган объектми), сифатининг намоён бўлиши ва бошқа шу каби кўп жиҳатларини тушунишга боғлиқ. Биз бу масалаларни ҳақиқатнинг формал

¹³ Аль-Фараби. О том, что должно предшествовать изучению философии // Философские трактаты. - Алма-Ата, 1970 -С.8-9

¹⁴ Абу-Али Ибн Сино.избранные произведения.т1.-Душанбе: Ирфон, 1980 –С.70

¹⁵ Абу-Али Ибн Сино.избранные произведения.т1.-Душанбе: Ирфон, 1980 –С.71

¹⁶ Антология мировой философии. В4-х т.т.т.1 Философия древности и средневековья. Часть 1.- М.:”Мысль”,1969-С.329

¹⁷ Гегель Г.В.Ф.Энциклопедия философских наук.т1.-М: Мысль.1974-С5

ва диалектик мантик доираларида тавсифланиши нуқтаи назаридан олиб караймиз ва асосий эътиборни муаммога диалектик ёндашишнинг ўзига хослигини очиб беришга қаратамиз.

Формал мантикда ҳақиқат билишнинг мақсади деб олингани ҳолда, унга эришишнинг муҳим, зарурий шарти фикрни формал (структураси) жиҳатидан тўғри қуриш ҳисобланади ва унинг қонун-қоидалари, нормаларини ўрганиш бош вазифа қилиб белгиланади. Бунда ҳақиқат ва унинг қарама-қаршиси бўлган ёлғон мулоҳазанинг (ҳукмнинг) асосий мантикий қийматлари деб олинади. Масалан, “Инсон – онгли мавжудот” – чин фикр, ҳақиқат, “Инсон – онгли мавжудот эмас” ёлғон, хато фикр бўлади. Бу мулоҳазалар ўзгармас маънога эга, чунки уларда акс этган вазиятлар қатъий ва ўзгармасдир. Мазкур ҳолатни Аристотель қуйидагича ифода этади: “Бизни ўраб турган нарсалар ўзгаради ва ҳеч қачон бир ҳолатда туриб қолмайди деган мулоҳазаларга асосланиб ҳақиқат тўғрисида фикр юритиш умуман маъносиздир. Зеро ҳақиқатни излашда доимо ўзгармас, бир хил ҳолатда бўлган нарсадан келиб чиқиш зарур¹⁸”. Мутафаккир фикрича, ҳақиқат моҳиятни акс эттиради, моҳият эса сифат билан боғлиқ; сифатнинг ўзгариши предметнинг йўқ бўлишини англатади, ўзгарадиган нарса предмет сифати эмас, балки унинг миқдоридир; сифат доимо аниқ, миқдор ноаниқдир¹⁹. Бу мулоҳазалар Аристотель томонидан шакллантирилган мантикнинг нозидлик ва учинчиси мустасно қонунларига мос келади, улар учун асос вазифасини ўтайди. “Бундан шу нарса ўз-ўзидан аён бўладик, бир предмет тўғрисида билдирилган ўзаро истисно этувчи фикрлар бир вақтда чин бўла олмайди. Шунингдек бир предмет тўғрисида қарама-қарши фикрлар ўртасида бўлган, оралик мулоҳазани ҳам билдириш мумкин эмас”²⁰.

Ҳақиқатнинг учта концепциялари мавжуд бўлиб улар қуйидагилардир:

¹⁸ Аристотель. Метафизика // Сочинения. В 4т.-М., 1975.т.1-С282

¹⁹ Аристотель. Метафизика // Сочинения. В 4т.-М., 1975.т.1-С283

²⁰ Войшвилло Е., Дегтярев М.Г. Логика.-М., Владос. 1998-С.18

- ✓ Корреспондент
- ✓ Когерент
- ✓ Прагматик

Уларнинг ҳар бири фанда ривожланиш жараёнида катта қийинчиликларга дуч келади.

Ҳақиқатнинг корреспондент концепцияси назариянинг тажрибада олинган маълумотларга мувофиқ бўлишини талаб қилади. Бу талаб фанда қабул қилинади, у таклиф қилинаётган – гипотеза фан соҳасига таалуқли ёки таалуқли эмаслигини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Когерент (назарий) концепцияси экспериментга мувофиқ бўлиши, унга зид келмаслиги, унинг натижаларини башорат қилиш имконини бериши лозим.

Ҳақиқатнинг прагматик концепциясида амалиёт мезони кўпинча тўғридан-тўғри эксперимент тушунчаси билан боғланади²¹

Билим – ижтимоий-тарихий, амалиётда текширилган ва мантиқан тасдиқланган, воқеликнинг билиш жараёнида эришилган натижаси; шу воқеликни инсон онгида тасаввурлар, тушунчалар, муҳокама ва назариялар орқали ифодаланган адекват инъикоси. Кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида ҳосил қилган маълумотлари; воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиши. Кундалик тасаввуримизда ниманинг нима эканлигига ишонсак ва бу ишончимиз биз одатланган воқеа-ҳодисаларга (қоидаларга) зид келмаса, у ишончли билим ҳисобланади. Воқелик ҳақидаги билган маълумотларимиз билим даражасига кўтарилиши учун қуйидаги шартларни қаноатлантириши лозим:

Биринчидан, бу маълумотларни воқеликка мутаносиблиги;

Иккинчидан, етарли даражада ишонарли бўлиши;

Учинчидан, бу маълумотлар далиллар билан асосланган бўлиши лозим.

²¹ Шермухамедова Н.А. Гносеология – билиш назарияси. Тошкент. Ношир – 2011. 206-бет

Учала шарт биргаликда мавжуд маълумотларни чин, ишончли билим даражасига олиб чиқади. Инсон ижтимоий тараққиёт жараёнида билмасликдан билишга, мавҳум билимлардан мукамал ва аниқ билимлар ҳосил қилиш томон боради. Кишининг моддий дунё тўғрисидаги билими нисбийдир, у доим ривожланиб боради. Билим тажриба, кузатиш орқали тўпланади. Билимларни тадқиқ этувчи таълимот – эпистемологияда перцептив (ҳиссий), ҳаётӣ – кундалик (соғлом ақл) ва илмӣ билим шакллари ажратиб кўрсатилади. Илмӣ адабиётларда билимларнинг илмӣ ва илмдан ташқари шакллари ҳам фарқ қилинади. Илмдан ташқари билимларга маданият, адабиёт, санъат, мифология, дин ва шу каби соҳаларга оид билимлар киради. Одатдаги фан соҳаларида тадқиқ этиладиган билимлар экзотерик (кўзга ташланувчан) билимлар деб аталса, астрология ва шу каби соҳаларга оид билимлар эзотерик (пинҳонӣ) билимлар дейилади. Экзотерик билимлар илм-фан қоидаларига зид келмайдиган бўлса, эзотерик билимлар бундай қоидаларга зид келиши мумкин.

Формал мантиқнинг ҳақиқат масаласига ёндашиши билиш тараққиётининг кейинги даврларида янада ойдинлашди. Хусусан замонавий мантиқда мулоҳаза тафаккурининг асосий мантиқӣ шакли деб эътироф этилиб билимнинг чинлиги тушунчаси у билан боғлиқ ҳолда тушунтирилади. Мулоҳаза фақат у ифода қилаётган вазият борлиқда мавжуд бўлгандагина чин деб ҳисобланади. Акс ҳолда у хато фикр деб қабул қилинади. Фикр чин ёки хато бўлгандагина маънога эга бўлади. Е.К.Войшвилло ва М.Г.Дегтяревлар таъкидлашича, “Мулоҳазанинг маъноли бўлишининг зарур шарти унинг аниқ ифода қилиниши, яъни тил ва мантиқ талаблари нуқтаи назаридан тўғри қурилишидир. Мантиқнинг талаби шундан иборатки, мулоҳаза тиниқ, равшан бўлиши керак. Бу эса, ўз навбатида, мулоҳазани қуришда мантиқнинг муайян қоидаларига риоя қилиш зарурлигини назарда тутди”²². Равшанлик талаби бузилса,

²²Аристотель.Метафизика // Сочинения. В 4т.-М., 1975.т.1-С282

мулоҳаза ё маъносиз (масалан, “Абадий двигатель ёқилғисиз ишлайди”) ёки чинлиги ноаниқ бўлади (масалан, “Атом енгил заррача”).

Бир хил ҳолатда бўладиган, ўзгармайдиган нарсa, Аристотель фикрича, предмет моҳияти, уни намоён қиладиган сифатидир. Яъни, “Моҳият сифат билан боғлиқ, сифат аниқ табиатга эга бўлгани ҳолда, миқдор – ноаниқдир”²³. Бошқача айтганда, Аристотель ҳақиқатни предметнинг асл табиатини моҳиятни, акс эттирувчи билим деб тушунади ва ана шундан келиб чиқиб бир-бирини истисно қилувчи фикрларнинг бир пайтда чин бўла олмаслигини асослайди. Бунда у мантиқнинг ўзи ўрнатган нозидлик қонуни ва учинчиси мустасно қонунига таянади. Лекин, юқорида билдирилган фикрлардан юнон мутафаккири борлиқдаги сифат ўзгаришларини ҳамда уларни ифода этувчи билимларнинг ва демак ҳақиқатнинг ўзгаришини тан олмаган, деган хулоса келиб чиқмайди.

Аристотель фикрича, “Ҳақиқат тўғрисида гап борганда бизни ўраб олган борлиқ предметлар ўзгариб туради ва ҳеч қачон бир хил ҳолатда бўлмайди, деган фикрдан келиб чиқиб иш тутиш маънога эга эмас”. Предметни ҳаракатда, ўзгаришда деб ҳисоблаш зарур, лекин бунда уни нимадандир бошлаб ҳаракатланади ва нимадандир тўхтайтиди, деб олиш керак. Бу ҳаракат сифат ўзгаришига олиб келмаса, предмет аввалги моҳиятини сақлаб қолади, агар сифат ўзгаришига олиб келса, унда бошқа предметга айланган бўлади ва у ҳақида мос фикр ҳосил қилиш, янги ҳақиқатни яратиш зарур. Айнан мана шу позициядан туриб, юнон мутафаккири Протагор, Гераклит, Анаксагорлар қарама-қарши ва ўзаро зид фикрларни билдириш мумкин, шу сабабли ҳақиқатни билиб бўлмайди, деган фикрни танқид қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Аристотель чинлиги эҳтимол бўлган фикрлар мавжудлигини эътироф қилиб, улардан чин фикрларга ўтишнинг усул ва воситаларини ўрганувчи таълимотни диалектика деб атайтиди ва ўзининг “Топика” асарини ана шунга бағишлайди. Ўрта аср Ғарб

²³Ўша жойда. С-285-290.

фалсафаси авторитетларидан бири Аврелий Августин (354-430) ҳақиқатни христиан догмаларидан келиб чиқиб талқин этади: “Ҳақиқат ёлғиз Худога аён деб ўйлайман; уни инсон жони танасини тарк этгандан кейин, яъни бу қоронғи зиндондан чиққандан кейин билиши мумкин”²⁴. Унинг ёзишича, “Академиклар ишончсизликка асосланишади”, деб шу маънода айтаяпманки, биз ўзимиз амалга ошираётган нарсани ҳақиқат деб ҳисобламаймиз, лекин уни қиламиз. Масалан, кимдир биздан кечаги ёруғ кун ва булутсиз тундан кейин қуёш чарақлаб чиқадими, деб сўраса билмаймиз.

Ҳақиқатни талқин этишнинг турли хиллиги шуни кўрсатадики, бу масалани ҳал этишга киришишдан аввал ҳақиқатга эришишнинг шарт-шароитлари, унинг турли жиҳатларини аниқлаш зарур. Бизнингча, қуйидагиларни фарқлаш зарур: 1) фикрнинг предметга муносабатини, 2) фикрнинг тил ифодасига муносабатини; 3) фикрнинг у билан мантиқан боғланган бошқа фикрга муносабатини (масалан, бу хулоса чиқаришда асос ва хулосанинг, аргументлашда тезис ва асоснинг муносабати); 4) тил белгиларининг ўзаро муносабатини.

Биринчисини одатда ҳақиқатнинг гносеологик жиҳати деб ҳисоблашади. Чунки, Аристотелдан бошланадиган анъанага мувофиқ, ҳақиқат фикрнинг у ифодалаётган предметга мослиги деб тушунилади. Айни пайтда буни соф гносеологик масала деб айтиш ҳам хато бўлади. У мантикий масала ҳамдир, чунки фикрнинг ашъвий мазмунини аниқлаш учун, охир-оқибатда уни предмет билан солиштириш талаб қилинади. Иккинчи ҳолда фикрнинг уни ифодаловчи тил белгисига муносабатига урғу берилади. Бунда тил белгисининг ашъвий мазмуни аниқланиши зарур. Агарда фикрни ифода этувчи тил белгиси (сўз, гап) нотўғри танланса, фикрнинг мазмуни ноаниқ бўлади ёки бузиб кўрсатилади. Масалан, журъатсизликни баъзилар кўрқоқлик, баъзи бирлари эҳтиёткорлик деб тушунишади. Бунда битта ҳодиса учта сўз орқали ифодаланмоқда. Учинчи

²⁴ Августин А. Академикларга эътироз // Антология мировая философии. Т1.-М., 1968- С. 3

ҳолат, юқорида таъкидланганидек, хулоса чиқариш, аргуменлашда кўпроқ учрайди ва уларга тегишли қоидалар бузилса, хато фикрлар, масалан паралогизм, софизм, мантикий парадокслар ҳосил бўлади. Тўртинчи муносабат синтаксисга тегишли бўлсада, ҳақиқатга эришиш жараёнида муҳим рол ўйнайди, битта сўз вергуль ёки нукта ҳам нотўғри ишлатилса, гапнинг мазмунини ўзгартириб юборади. Ёки контекстдан узиб олиб талқин қилинадиган гап бошқача мазмун касб этиши мумкин.

Юқорида қайд этилган ҳолатларнинг биринчиси мантикий-гносеологик масала, иккинчиси ва учунчиси мантик, аниқроғи мантикий семантика масаласи, тўртинчиси синтаксис масаласи деб ҳисоблансада, у мантикий семантикада ҳам муайян даражада ўрганиш предмети билан боғлиқ равишда тадқиқ этилади. Бундан ташқари ҳақиқат масаласи герменевтика, шу жумладан, фалсафий герменевтика, структурализмда ҳам матн тузиш, талқин этиш вазифалари билан боғлиқ ҳолда муҳокама этилади. Тил ва тафаккурни тадқиқ этувчи бошқа соҳаларда ҳам ҳақиқат масаласининг кўтарилиши табиийдир. Мана шундай вазиятни ҳисобга олган ҳолда фалсафа доирасида қолиб, формал ва диалектик мантиқнинг ҳақиқат масаласида ўзаро боғлиқлиги ҳамда ўзига хосликларини тадқиқ этсак, тўғри бўлади.

Авваломбор, таъкидлаш зарурки, формал мантиқнинг ҳам, диалектик мантиқнинг ҳам қонун-қоидалари ҳақиқатни ўрнатишга хизмат қилади. Хусусан, формал мантик доирасида ишлаб чиқилган принциплар, меъёрий қоидалар фикрни структураси, шакли жиҳатидан тўғри қуришга, шу тариқа чин билимлардан тўғри хулоса чиқаришга ва фикрлашда хатога йўл қўймасликка хизмат қилади. Агар билишнинг асосий мақсади ҳақиқатни ўрнатиш эканлигини назарда тутсак, тўғри тафаккур ҳар қандай билишнинг биринчи зарурий шарти эканлигини тушуниш қийин эмас. Фикрни структураси, шакли жиҳатидан тўғри қурмай туриб, билишда кутилган ижобий натижага эришиб бўлмайди.

Формал мантиқ қонун-қоидаларининг аҳамияти шундаки, уларга риоя қилинганда чин асослардан чин хулосалар ҳосил қилишга имкон беради. Улар фикрларнинг ўзаро мувофиқлиги, ақлий мушоҳаданинг тўғри қурилиши мезони бўлиб хизмат қилишади. Бу ўринда Ф.Энгельснинг формал ва диалектик мантиқ муносабатини мантиқнинг қуйи ва юқори босқичлари деб баҳоланиш негизида совет даврида шаклланган ёндашишнинг хато эканлигини айтиб ўтиш ўринлидир. Қудратли формаллашган тилга эга замонавий мантиқнинг, айниқса кўп маъноли мантиқнинг билимлар чинлигининг турли жиҳатларини, хусусан эҳтимоллик даражаларини тадқиқ этиши бунга гувоҳлик беради.

Формал мантиқ ва диалектик мантиқ қонун-қоидалари билиш жараёнида биргаликда амал қилади, бир-бирининг мавжудлигини тақозолайди, биргаликда ҳақиқатни ўрнатишга хизмат қилади. Хусусан, формал мантиқ ҳақиқатни ўрнатишга йўналган тафаккурни унинг шакли (структураси), тузилиши нуқтаи назаридан олиб ўрганса, диалектик мантиқ уни мазмуни ва шакли уйғунлигида, бирлигида тадқиқ этади. Шунингдек, формал мантиқ ҳақиқатни конкрет ҳақиқат, яъни предметни унинг нисбий турғун бўлган сифатида олиб акс эттирувчи билим деб талқин қилса, диалектик мантиқ предметни унинг тараққиётида олиб ифодалайди ва шу тариқа ҳақиқатга эришишини жараён деб ҳисоблайди. Бу жараёнда билиш предметни тобора чуқурроқ, кенгроқ ифода этиб боради, унинг янги хусусиятлари, алоқаларини, ривожланиш қонуниятларини ўрнатади ва шу тариқа аниқлаша боради, мукаммаллашади, предмет моҳиятини адекватроқ акс эттиради. Шунингдек, бу жараёнда аввал ҳақиқат деб ҳисобланган фикрлар қайта англонади, баъзиларининг хато эканлиги ва, аксинча, бошқаларининг чин эканлиги маълум бўлади.

Ҳақиқатнинг табиатини тушунишга диалектик тарзда ёндашиш абсолют ва нисбий ҳақиқатларни фарқлашни тақозо этади. Абсолют ҳақиқат билиш тараққиёти давомида ўзининг чинлигини сақлаб қолган, янги билим олиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган билимдир. Айни

пайтда, у бутунлай ўзгармайдиган, қотиб қолган билим ҳам эмас: у доимо тўлдирилади, янги мазмун билан бойитилади. Бу ҳолат ҳақиқатни нисбий ҳақиқат деб ҳисоблашга асос бўлади. Буни атомизм ривожда тушунтириш мумкин. Антик давр атомизмида (Демокрит, Эпикур, Лукреций Кар таълимотларида) атомни бўлинмас, чексиз, шаклга, массага, бўшлиқда ҳаракатланувчи ва бошқа қатор хислатларга эга майда заррача деб ҳисоблашган. Замонавий атомизмда фикрларнинг баъзилари, масалан, майда заррача эканлиги (микроолам элементи сифатида), массага, шаклга, ҳаракат йўналишига эгаллиги тўғрисидаги мулоҳазаларнинг чинлиги тасдиқланди. Шу билан бирга, атомнинг бўлинмас заррача эканлиги, бўшлиқда ҳаракат қилиши каби хусусиятлари тўғрисидаги мулоҳазаларнинг ёлғонлиги аниқланди.

Мазкур ҳолат ҳақиқатга эришишнинг узок йўл эканлигини, унинг чексиз давом этишини, мураккаблигини кўрсатади. Зеро, борлиқ чексиз ва чегарасиз, абадий мавжуд моҳиятдир. Мос равишда билиш ҳам ўз чегарасига эга эмас. Мураккаб билиш жараёнида, инсонлар қилинган кашфиётлардан қувонадилар, улардан фойдаланиб баҳра оладилар. Шунинг билан бирга билишда йўл қўйилган хатолар, нотўғри хулосалар, ёлғон тасаввурлардан афсусланадилар. Бу табиий нарсадир: ҳақиқат ва ёлғон биргаликда, ёнма-ён, бир-бирига эргашган ҳолда мавжуд. Қарама-қаршилиқни ташкил қилишгани ҳолда улар бир-бири билан узвий боғланган. Хусусан чин билимлар, ҳақиқатлар ёрдамида хато фикрлар, ёлғонлар аниқланади. Ўз навбатида, ҳосил қилинган хулосаларнинг ёлғон бўлиб чиқиши, билиш жараёнида истиқболсиз тадқиқотлар йўллариини беркитади, уни тўғри йўлга бошлайди.

Билиш жараёнида адашишлар баъзан янги муаммоларни қўйишга ҳам олиб келади. Масалан, ўрта аср алхимиклари химиявий синтез орқали оддий металлларни асл, қимматбаҳо металлларга айлантиришга беҳуда уринишди. Лекин бу химия фаниниг ривожланишида муҳим аҳамият касб этди. Астрологияни илм соҳаси сифатида асослашга уринишлар эса

юлдузларни ва бошқа космик объектларни чуқур тадқиқ этишга олиб келди ва астрономиянинг ривожига жиддий туртки берди.

Албатта ҳақиқат ва ёлғоннинг узвий боғлиқлиги, бирлигини таъкидлаш, билишдаги уларнинг ролини тенглаштириш дегани эмас. Ҳақиқат ва ёлғоннинг бирлиги доирасида уларнинг карама-қарши томонлар эканлиги, бир-бирини истисно қилиши яққол намоён бўлади. Хусусан, улар билишда карама-қарши тенденцияларга эга: ҳақиқат, гарчи у (нисбий ҳақиқат сифатида) ёлғонни ўзида мужассамлантирсада, объективликка, предметнинг тўлароқ, адекватроқ инъикоси бўлишга интилса, ёлғон предметни бузиб кўрсатишга йўналган бўлади.

Ҳақиқат ва ёлғон билиш жараёнида абсолют ва нисбий ҳақиқат диалектикаси контекстида олиб қараладиган бўлса, улар муносабатининг бошқа қирралари ҳам намоён бўлади. Ҳақиқат предметга мос келувчи, уни адекват тарзда акс эттирувчи билим сифатида объектив мазмунга эга, яъни объектив ҳақиқатдир. Ҳар қандай объектив ҳақиқат бир вақтнинг ўзида ҳам ҳақиқат, ҳам ёлғондир. Ҳақиқат бир вазиятда, бир муносабатда, бир вақтда чин, бошқа бир вазиятда, муносабатда, вақтда ёлғон бўлади. Масалан, “Атом энергиясидан фойдаланиш жамият тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади”, деган мулоҳаза тинчлик даврига нисбатан олинганда ҳақиқат, урушга нисбатан олинса ёлғон бўлади.

Мазкур ҳолатни ҳисобга олиш ёлғоннинг келиб чиқиш механизмини тушунишга ҳам ёрдам беради.

Ёлғоннинг келиб чиқиш сабабларидан бири объектив ҳақиқат таркибидан ёлғонни чиқариб ташлашга уринишдир. Агар шундай қилинса, ҳақиқат “соф” абсолют ҳақиқат, яъни абсолют абсолют ҳақиқатга айланиб қолади. Буни механика қонунларини мутлоқлаштириш, уни бошқа соҳаларга, хусусан ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришга татбиқ этишнинг хатолиги тезда аён бўлди. Абсолют ҳақиқатни мутлоқлаштириш догматизмга олиб келади.

Ёлғоннинг келиб чиқиш сабабларидан яна бири ҳақиқатнинг нисбийлигини мутлоқлаштиришдир. У одатда ҳақиқатни билиб бўлмайди деган скептик хулосага, баъзан эса ҳақиқатни бутунлай билиб бўлмайди, деган аъностик қарашга олиб келади.

Ёлғоннинг олдини олишнинг ёки уни бартараф этишнинг самарали воситалари қаторига тажриба киради. У ниманинг ёлғон, ниманинг чин эканлигини аниқ кўрсатиб беради.

Ёлғонни бартараф этишда мантиқий воситалар ҳам муҳим рол ўйнайди. Билиш натижаларини мантиқ аппарати ёрдамида англаш, борлиқ қонуниятларининг ўрнатилиши, улар асосида билиш принципларини ишлаб чиқиш, илмий билишнинг концептуал аппаратини такомиллаштириш, ҳосил қилинган билимларни формаллаштириш ёрдамида назарий системаларни қуриш, улардан исботлаш ва рад этишда самарали фойдаланиш – буларнинг барчаси билишда йўл қўйилган хатоларни аниқлаш, уларни бартараф этиш йўл-йўриқлари, усулларини яратишнинг ишончли воситаларидир.

Билимларимизнинг мантиқий қийматини, яъни чин-хатолигини аниқлашда ишончлилик ҳамда эҳтимоллик тушунчаларининг қўлланилиши ҳам муҳимдир. Мазкур категориялар, чин ва ёлғон тушунчалари сингари, қарама-қаршиликни ташкил этишади. Хусусан, чинлиги эҳтимол билим таркибида муайян даражада ҳақиқат мужассамланган бўлади. Ана шунинг учун ҳам билишда унинг мавжудлиги тусмол қилинади ва қидирилади. Акс ҳолда билишнинг қудратли қуролларидан бири бўлган гипотезалар ўз маъно-мазмунини йўқотган бўлар эди. Жуда кўп гипотезаларнинг ҳақиқатлиги билиш давомида тасдиқланади.

Ўз навбатида ишончли деб ҳисобланган билим уни қўллаш жараёнида баъзан шубҳага ўрин қолдиради, ростдан ҳам ҳақиқатми, деган савол қўйишга олиб келади. Шу тариқа у эҳтимолли билим мақомига эга ҳолда, яна бир бор ҳақиқатлик синовидан ўтади. Бу кўпинча мавжуд қонунлар,

назариялар ёрдамида қайд этилган, яъни ҳодисаларни тушунтириш жараёнида учрайди ва у одатда ана шу қонунлар назарияларининг амал қилиш соҳасини, ҳақиқатлик майдонини аниқлаштиришга хизмат қилади.

Мана шундай аҳамияти учун бўлса керакки, Аристотель ва унинг издошлари, шу жумладан, Фаробий, Ибн Синолар диалектикани эҳтимолий билимларни таҳлил этиш улардан чин билимларга ўтиш усули сифатида талқин қилишган Аристотель унга махсус асарини – “Топика”ни бағишлаган. Бу, бизнингча, диалектик мантиқнинг илм соҳаси сифатидаги мақомини тасдиқлайдиган ҳолдир.

Ҳақиқат тўғрисида гап кетганида баъзан мантиқий ҳақиқат тушунчаси ишлатилади. Бу тушунча соф мантиқий воситалар ёрдамида, борлиққа бевосита мурожаат қилмаган ҳолда ҳосил қилинган ҳулосавий билимнинг ҳақиқатлигини ифода этиш учун ишлатилади. Бундай ҳақиқатнинг мавжудлигини, ўзига ҳослигини тан олиш мумкин, лекин у соф мантиқий ҳақиқат деб баҳоланиши керак эмас. Акс ҳолда назарий тушунчалар, ғояларнинг реал ҳодисалар билан бўлган алоқасига шубҳа туғилади. Бизга яхши маълумки, ҳар қандай назария ўзининг эмпирик базасига, реал ашёвий асосига эга.

Классик табиатшунослик устун бўлган даврда секин-асталик билан ўша давр фан руҳи ва амалиёти акс эттирувчи билиш модели пайдо бўлди. Мазкур моделга мувофиқ фан воқелик ҳақида, ҳар қандай бўлиш шароитларидан қатъий назар, аниқ ва адекват фикрларни шакллантириш имкониятига эга эди. Хусусан бу даврда ҳақиқатлар сифатида, масалан механика қонунлари ва бутун олам тортишиш қонунлари ўрнатилган. Мазкур қонунлар ўзларининг универсаллиги ва тўлақонли равишда аниқ фикр мавжуд бўлган. Бироқ, мазкур фикрга қандай аниқ маъно жо қилинади? Амалда қонунларнинг тажриба асосида тасдиқланиши доимий равишда мавжуд ўлчов воситаларини қўллаш билан тақозоланган. Айтиш мумкинки, мазкур фикр, биринчи, навбатда тажрибага, оид – метрик эмас, балки гносеологик мазмунга эга бўлган: у фан қонунларининг тўлақонли

равишдаги аниқлигини, уларнинг воқелик билан тўлиқ мос эканлигини билдиради. Тажрибадан келиб чиққан ҳолда инсон ақлий мушоҳада юритиш асосида, айниқса ҳақиқатни англашнинг мантиқий-математик воситалари ёрдамида ўз билимларида юқорида кўрсатиб ўтилган аниқлигига эришади. “...Инсон онги, – деб ёзган Г.Галилей, – табиатнинг ўзи каби мукаммал ва мутлоқ чин тарзда англайди”²⁵.

Юқорида келтирилган тезис битта муҳим тўлдирувчи фикр ёрдамида “соф платонистик” кўринишда намоён бўлмаган: ваҳоланки, ҳар қандай чин назария тасдиқланувчи метрик аниқлик, фан ривожининг аниқ босқичида якуний ҳисобланади, бироқ, шунга қарамасдан мазкур аниқликни ўлчаш техникаси самарадорлиги ортиб бориши мумкин. “Абсолют, аниқ ва математик вақт, – деб ёзади Ньютон, – ўз-ўзидан ва ўз моҳиятига кўра ташқари бирор-бир нарсага бир хилда тегишли бўлмаган нарсадир”, нисбий эса айтилган вақтда бизнинг ўлчовларимиз яхшиланиши билан тобора абсолютга яқинлашади. Бошқа сўзлар билан айтганда, қонуннинг гносеологик аниқлиги, метрик аниқлигининг кескин изчил тарзда яқинлашувчи чегарадир.

Шундай қилиб, инсон бир томондан фаол, онг учун очиқ бўлган қонунлар асосида ҳақиқатга эга бўлади, бошқа томондан эса – тажриба асосида ҳақиқатга чексиз яқинлашиши туфайли имплицит равишда уни қамраб олади. Ушбу яқинлашишга бироқ, принципиал мазмун эмас, асосан техник маъно берилган: умумий ҳолда айтадиган бўлсак, аввалдан эга бўлган нарсамизга яқинлашамиз. Айнан ана шундай вергулдан кейин яна бир белгини аниқлаштириш майда гапларнинг иши, деган фикр келиб чиққан. Ўз даврида бу каби нуқтаи назарнинг келиб чиқишига қатъий сабаблар бўлган.

Шундай қилиб, Ньютон даврида бутун олам тортишиш қонуни 00,4% нисбий хатолик билан текширилган. Бироқ қонун ўлчаш хатоликлари юз

²⁵ Лекторский В. А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 10-

маротаба, минг маротаба, ўн минг маротабагача аниқлаштирилганда ҳам тўғри бўлиб қолаверган. Аниқликнинг ҳар сафар қайта кўриб чиқилиши ва муаммаллаштириши нафақат ушбу қонуннинг ўзгармаслиги, бироқ ҳақиқатга яқинлашишнинг классик схемасининг ҳам ўзгармаслигига бўлган ишончни етарли даражада мустаҳкамлаган.

XX асрнинг бошларида содир бўлган илмий инқилоб натижасида табиатшуносликда содир бўлган кескин ўзгаришлар ўрганилаётган муаммоларни англашда аҳамиятли янги ғносеологик вазиятни вужудга келтирди. Жумладан, ўлчашлар аниқлигининг аҳамиятли равишда оширилиши эски назарияда, аввал маълум бўлмаган қонуниятларнинг ва материя хусусиятларининг мавжудлигини аниқлашнинг чекланганлигини англаш имконини берди. Майкельсоннинг интерференцион манзаранинг озгина, кутилаётган силжишини аниқлаш мақсадида, ўта синчковлик билан ўтказилган машҳур тажрибаси салбий натижа берди. Мазкур натижа, ўз моҳиятига кўра нисбийлик назариясини тизимли равишда қуриш ҳамда оғирлик (масса) ва энергиянинг эквивалентлик принципини ифодалашнинг тажрибавий асоси ҳисобланади. Кўрсатиб ўтилган принцип, ўз навбатида, Ломоносов ва Лавуазье давридан буён текширилган, ёниш реакцияси давомида оғирлик (масса)нинг сақланиш қонуни фақатгина фойзнинг учта юз миллионлик қисм аниқлик билан тўғри эканлигини кўрсатди. Классик табиатшуносликнинг иккита асосий фани бўлган механика ва термодинамика — уларнинг ижобий қўлланилишининг чекланган соҳасидан ташқари тўлиқ аниқликка даъво қила олмай қолдилар. Айтилганлардан фалсафий нуқтаи назардан янги бўлган хулоса қилинди: физик катталиклар орасидаги миқдорий алоқа ўрнатувчи ҳар қандай қонун, тажриба маълумотларининг умумлаштирилган хулосаси ҳисобланади ва мос равишдаги асосий ўзгаришларга мувофиқ бўлган аниқлик даражасидагина тўғри ҳисобланиши мумкин. Математика тилида ифодаланган физик қонун қандайдир универсал ва абсолют ҳақиқатнинг тимсоли ҳисобланмаслиги аниқ намоён бўлиб қолди.

Физика бошидан кечирган концептуал инқилоб фундаментал гносеологик аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни очиб берди: барча табиий илмий тасаввурлар, тушунчалар, назарияларнинг *нисбийлиги* ва бу билан боғлиқ равишда билим ва ҳақиқат аниқлигининг ўзаро муносабатлари муаммоси янги тарзда намоён бўлди. Физик назария тузилмасида метрик, мантикий-математик ва гносеологик жиҳатларнинг ўзаро мураккаб алоқасини намоён қилиниши эски гносеологик схема асосларининг ўзини текшириш заруратини келтириб чиқарди. Ва жамики масала шундан иборат эдики, биз бу текшириш давомида чуқурлашиб кетишимиз мумкин. Анъанавий моделни абсолют релятивизм, конвенционализм ёки прагматизм руҳида қайта кўриб чиқишга уринишлар барчага маълум. Уларнинг туб моҳияти *объектив* ҳақиқат тушунчасидан воз кечишдан иборат. Бу каби воз кечиш учун маълумки, релятивизм, илмий билимнинг нисбийлиги принципи хизмат қилган.

Фалсафа тарихидаги айрим таълимотларда эътироф этилишича, тушунча ва тасаввурларнинг тағ-томири билан узилиш даврида ҳақиқат назариясини илмий ўрганиш фақатгина абсолют ва нисбий ҳақиқат диалектикасининг, тафаккурдаги объектив ва субъектив диалектиканинг ҳар томонлама таҳлил қилиниши асосидагина амалга оширилиши мумкин эканлиги кўрсатиб ўтилган. Илмий инқилобнинг энг муҳим сабоғи илмий ҳақиқатнинг нисбий табиатини оддийгина изоҳлаб ўтишда эмас, балки нисбийлик жиҳатининг ўзини янгича англашдан иборат бўлган. Авваламбор нисбийлик тушунчаси нафақат англаш жараёнини ифодалайди, балки воқеликнинг ўзининг фундаментал жиҳатини, борлиқнинг объектив диалектикасини ифодалайди. Бундан келиб чиқадики, биринчидан, англашдаги релятив лаҳза (субъектив билан бир қаторда), шунингдек, объектив, онтологик асосига эга, иккинчидан, “объектив диалектикада релятивда абсолют мавжуд” эканлиги келиб чиқади.

Табиатшуносликнинг кейинги ривожланиши, ўша давр илмий

тафаккурининг руҳи ва услубига энг яқин бўлган методологик дастури бўлгани ҳолда ҳақиқатнинг Ғарбда мавжуд бўлган ва ҳозирги кунда ҳам кенг тарқалган турли концепцияларнинг ягона самарали ўринбосари (альтернативаси) бўлган. Шубҳасиз, ҳақиқатнинг илмий назариясини ишлаб чиқишда физика фанининг тўлдирувчининг, инвариантликнинг принципи каби метаназарий принципларини диалектик-материалистик таҳлили табиий-илмий англашда ўзгармаслик (абсолют) ва нисбийликнинг ўзаро муносабатининг аниқ механизмини чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради. Шу билан бирга, *билим аниқлигининг турли жиҳатларининг ўзаро боғлиқлигини батафсил ўрганмасдан туриб*, абсолют ва нисбий ҳақиқатнинг замонавий илмий англаш диалектикасини тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ҳар қандай физик назариянинг қўлланилиш чегараси ҳар доим ўзи даставвал асосланган тажриба доирасидан ташқарига чиқиши лозим. Шу ҳодисаларни тушунтириш учун экстраполяция қилиниши зарур. Назарияни ҳодисаларнинг янги соҳаларига экстраполяция қилиш уни англаш воситаси сифатидаги вазифаси этиб белгиланган. Ньютон механикасининг ўзига жалб қилувчи самарадорлиги – унинг тошнинг Ерга тушиши ва Ернинг Қуёш атрофида айланиши каби тамомила турли хилдаги ҳодисаларни бир тарзда таърифлаш ва изоҳлаш қобилиятидир. Назариянинг классик даврда умумлаштириш ва олдиндан айтиб бериш қобилияти анъанавий моделнинг табиий оқибати бўлиб кўринган. Ҳар қандай табиий-илмий назариянинг (ҳеч бўлмаганда, ҳозир маълум бўлганлари орасидан) экстраполяция чексиз бўлиши мумкин эмаслиги аниқланган, бизнинг давримизда эса аксинча, мазкур гносеологик ҳодисанинг муаммоли табиати аниқлана бошланди. Ҳаттоки фундаментал назариялар қўлланилишининг абсолют чегараларининг мавжудлиги – замонавий фан дуч келган ва ҳар томонлама гносеологик англашни талаб этувчи янги факт ана шудир.

Экстраполяциянинг ҳар қандай жараёни (Пт) назарияни қўллаш

мумкин бўлган аввалги предмет соҳасининг чегараларни кенгайтиришига олиб келади. Схема кўринишида: $P_t \rightarrow -P_t$. Бироқ, агар назария коидалари тамомила бошқа тартибдаги ходисалар доирасига ўтказилса, назария тажриба билан зиддиятли ҳолатга келиб қолади (масалан, квантлив объектлар ҳаракатини Ньютон қонунлари асосида изоҳлашга уриниш). Бундан қуйидагича хулоса келиб чиқади: ҳар бир назария ҳар бирида ўзининг шахсий қонуниятлари устун бўлган борлиқнинг тамомила ҳар хил бўлган занжирининг қандайдир бирига татбиқ қилиниши мумкин. Бу каби даражани эътиборга олган ҳолда “қўлланлиш чегараси” тушунчасидан “қўллашнинг объектив белгиланган соҳаси” назариянинг чинлик соҳаси тушунчасига ўтиш мумкин.

Шундай қилиб, классик механиканинг адекватлик соҳаси – бу С билан таққослаганда кичик тезликка эга бўлган макро жисмлар дунёсидир. Энди экстраполяция (экстрақутбланиш) жараёнини қуйидаги схема асосида ифодалаш мумкин: $P_t \rightarrow -P_t \rightarrow -P_t \rightarrow \blacktriangleright$ ²⁶. Шундай қилиб, назарияни уни қўлланилишининг дастлабки чегараларини кенгайтирилишига олиб келувчи экстраполяциялар ёрдамида умумлаштириш мазкур назариянинг адекватлик соҳаси билан чекланган ва фақатгина мазкур соҳанинг объектив доирасида бир турли маънога эга бўлиб, унинг сарҳадларидан ташқарига чиқиб кетиши мумкин эмас. Классик идеалга бегона бўлган, ҳар қандай физик (жисмоний) ҳақиқатнинг нисбийлиги ҳақидаги ғоя айнан шундан келиб чиқади. Бироқ нисбийлик бу ерда нафақат субъектив, балки объектив асосга ҳам эга. Мавжудликнинг нисбийлиги ва кўп босқичлилиги, унинг ҳолат ва даражаларининг сифатга оид кўп турлилиги тафаккур (механика)нинг нисбийлиги ва кўп босқиччилигини таъминлаб беради.

Англаш принципига мувофиқ равишда унинг адекватлиги соҳасида ўрганилаётган ҳар қандай назария объектив ҳақиқатни ифодалайди. Бу

²⁶ Лекторский В. А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 28-

ҳолатда у, шунингдек, абсолют ҳақиқат бўла оладими? Бу ерда қарши савол бериш лозим: Д соҳасида назария қандай метрик аниқлик билан тасдиқланади? Мазкур масалани классик механика мисолида батафсилроқ кўриб чиқиш мумкин. Агар тана ҳарорати 100 км/с дан ортиб кетмаса, у ҳолда назария 1 миллиард аниқлик билан тасдиқланади. Бу каби аниқлик механикани қийматлар ($0 \leq v \leq 100$ км/с.) оралиғида ҳақиқий назария деб ҳисоблаш учун етарлими? Шубҳасиз, ушбу саволга жавоб бериш учун янада умумийроқ муаммони ҳал этиш лозим: агар назария верификациянинг чекланган аниқлигига яқинлашган бўлса, яъни ўз моҳиятига кўра унга яқинлашган бўлса, унинг ҳақиқийлиги ҳақида гапириш тўғрими? Умуман олганда, бу ерда қуйидагича жавоб бериш мумкин: тўғри, ҳеч бўлмаганда нисбий ҳақиқит маъносида. Демак, агар доирасида назария якуний аниқлик билан тасдиқланиши мумкин бўлган қандайдир қийматлар оралиғи берилган бўлса, у ҳолда бу каби ҳақиқатни нисбий ҳақиқат деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур оралиқ Д соҳасига мос келадими (макродунё доирасида)? Мазкур саволга жавоб беришга уриниш “адекватлик соҳаси” тушунчасининг ўзининг етарли даражадаги ноаниқлигини намоён қилади. Охиргиси эмпирик-таърифловчи табиатга эга; шу сабабли у, биз метрик тилга ўтишимиз билан ўзининг конструктив моҳиятини йўқотади. Бу ерда ёки умуман мазкур тушунчадан воз кечиш лозим, ёки унга мос бўлган экспликацияни топишга уриниб кўриш зарур.

1.2. Билимнинг чинлиги, билимнинг аниқлиги, билимнинг адекватлиги тушунчаларининг ўзаро муносабати

Билимнинг аниқлиги унинг адекватлиги – мазмун-моҳияти бўйича предметга қатъий тарзда мос келишининг зарур шартидир. Билимларнинг аниқлиги ва адекватлиги эса унинг ҳақиқатдан иборат бўлишига олиб келади. Ана шунинг учун ҳам билимларнинг аниқлиги ва адекватлигини тадқиқ этиш фалсафанинг долзарб масалалари қаторига киради.

Бунда билимларни икки гуруҳга: аниқ ва ноаниқ турларга ажрата олиш, ноаниқларини аниқлаштириш керак бўлади. “Аниқ” ибораси қуйидаги маъноларга эга: тажриба давомида ўлчаш аниқлиги, унинг натижаларининг фан тилида факт этувчи илмий факт аниқлиги, фактни тасвирлаш ва ифодалаш аниқлиги, талқин этиш ҳамда хулосалаш аниқлиги ва шу кабилар.

Ҳақиқат тушунчаси сифатга оид табиатга эга бўлганлиги сабабли ҳақиқат ва метрик аниқлик ўртасидаги аниқ намоён бўлган алоқани излашнинг ўзи нотўғри. Бироқ физик назария ҳақиқат бўлиши учун назарий оқибатлар ва ўлчов маълумотларининг қандайдир даражада мос келиши албатта зарур. Ахир биз, умуман олганда, назария текширилишининг нисбий ҳақиқат ҳақида гапириш умуман маъносиз бўлиб қолиши мумкин бўлган ўта кичик аниқлигини белгилаб беришимиз мумкин. Бу ерда биз “тўда парадокси” гирдобининг қийинчиликларига дуч келамиз: назариянинг тажриба билан бир миллион аниқлик билан мос келиши – бу ҳақиқат, бир минг аниқлик билан мос келиши – ҳақиқат, бир юз аниқлик билан мос келиши эса нима? Масалан, C нинг $0^{f^{0,1}}$ қиймати оралиғида механика воқеликка айнан шу каби метрик аниқлик билан мос келади. Эҳтимол, бизнинг назария И.Дюгем айтганидек, ҳақиқий ҳам, ёлғон ҳам эмас, балки тахминийдир? Бироқ ҳақиқат ва ёлғоннинг фундаментал фарқини йўққа чиқарувчи бу каби хулоса, фан назариётчилари кўрсатиб берганидек, “объектив ҳақиқатга яқинлашувчи илмий назария ва ихтиёрий, фантастик назария” ўртасидаги чегаранинг

йўқ бўлиб кетишига олиб келиши мумкин.

Шубҳасиз, кўрсатиб ўтилган муаммони прагматик аниқлик мезонини киритиш билан ҳал этишга уриниб кўриш мумкин: назария унинг аниқлиги муайян синфга мансуб бўлган вазифани ҳал этиш учун етарли бўлган чегараларда ҳақиқий ҳисобланади. масалан, замонавий космик аппаратнинг учиш траекториясини ҳисоблаш учун классик механиканинг аниқлигининг ўзи етарли. Ўрганилаётган қийинчиликни айланиб ўтишнинг бошқа бир – трансмиллий усули ҳам мавжуд: назария ($|3 < K < a$) белгилаб кўйилган ораликда ҳақиқий деб қабул қилинади, бунда a шартли равишда танлаб олинади. Конвенционал методика фанда, одатда, ўрганилаётган объектнинг ўзининг ўзига хос хусусиятлари боғлиқ бўлган ҳоллардагина мақсадли ҳисобланади. Бу ҳолатда конвенциал ёндашув зарур бўладими ёки йўқми? Агар ҳақиқатнинг ёлғонга ўтиши изчил, узлуксиз (худди куннинг тунга ўтиши каби) табиатга эга бўлганида у бу ерда зарур бўлар эди. Демак, агар биз ҳақиқатнинг табиатини англашда конвенциал ёндашувдан воз кечиш мумкин эмаслигидан келиб чиқадиган бўлсак, бу билан биз бир томондан мавжудликнинг муайян, континуал тузилмаси мавжуд эканлигини тан оламиз, бошқа томондан эса билимнинг дискрет тузилмасини. Бу эса ўз навбатида табиат тузилмаси (бир кўринишдан бошқа кўринишга узлуксиз ўтишни тақозо қилувчи) ва билим тузилмаси (бизнинг ҳақиқатларимизнинг квантланган табиатини тақозо қилувчи) ўртасидаги номувозанат ҳолатининг бошданок мавжуд эканлиги ҳақидаги тезиснинг қабул қилинишига олиб келади.

Бироқ илмий билим табиатини таҳлил қилиш эса, концептуалистик ёндашув муқаррар эканлигини кўрсатади. Юқорида назарияни экстраполяция қилиш жараёни қайсидир босқичда унинг кўлланилишининг сифатга оид чегараларини аниқлаш имконини беришига эътибор қаратилган. Бироқ “бошқа томондан” ҳам, яъни айнан ўлчаш аниқлигини оширишнинг қайсидир босқичида ҳам айнан шу нарсани кўриш мумкин. Аслида, ушбу икки жараён ўзаро боғлиқ: агар назариянинг

тасдиқланиш аниқлиги берилган бўлса, у ҳолда қийматларнинг улардан ташқарида экстраполяция мавжуд бўлиши мумкин бўлган оралиғини белгилаб бериш мумкин. Демак, ушбу оралиқ верификациянинг белгиланган аниқлигида D тасдиқланиш соҳасини ифодалайди. Агар назариянинг тасдиқланишига қўйилган талабни оширадиган бўлсак, у ҳолда бошқа оралиқ пайдо бўлади, бу ерда $a' > a$ бўлади. Бундан келиб чиқадики, $D^* - D$, яъни тасдиқланиш соҳаси торайиб боради. Ўлчаш аниқлигини ошириб боришни давом эттирган ҳолда қуйидагига эга бўламиз: $D \rightarrow 0$. Шу билан бирга D торайиш соҳасининг ўрганилаётган жараёнининг ҳар бир қадамида тажриба асосида қайд қилинган, ва ҳар бир шу каби кадам учун доимий ва бир хил белгиланган a , нуқтаси мавжуд бўлган. Текис эгри чизикнинг мазкур чегара нуқталарини тасаввурда бирлаштирган ҳолда жисмоний воқеликнинг бир турли берилган соҳасига эга бўламиз. Ушбу соҳани “назарияни тўлдириш оралиғи” деб атаيمиз. (Бундан D тасдиқланиш соҳасини a_f тўлдириш оралиғи қирқими сифатида қайд қилиш мумкин).

Бу каби оралиқ доирасида назария битта ўзига хос бўлган аҳамиятли хусусиятга эга: биз назариядан метрик аниқликнинг қандай даражасини талаб этмайлик, доимо назария ушбу талабларни қондирувчи оралиқ кесимини кўрсатиши мумкин (албатта Гейзенберг ноаниқликларининг ўзаро нисбатини эътиборга олган ҳолда). Тегишли кесим билан чегараланган назарияни тўлдириш оралиғини назариянинг гносеологик адекватлигининг доирасини белгилаб берувчи “адекватлик оралиғи” деб аташ мумкин. Бундан келиб чиқадики, назария томонидан ифодаланувчи қоидалар табиатни тахминан эмас, балки аниқ акс эттиради, деган фикр келиб чиқади. “Аниқ” ибораси қуйидаги маънога эга: ўлчаш аниқлигининг ҳеч қандай ортиши – ҳаттоки *биз адекватлик оралиғи ичида қолган вақтимизда* фарқларнинг тажриба натижасида аниқланишига олиб келмаслиги мумкин. Айтилганлар бизга физик назариянинг аниқлиги, ҳар доим борлиқ тузилмаси томонидан белгилаб берилган, айнан унда

инсоннинг воқеликка бўлган ҳақиқий амалий муносабати намоён бўлувчи ва фақатгина унинг доирасида бизнинг назарияларимизнинг аниқ эканлиги ҳақидаги масаламиз ижобий ҳал бўладиган адекватлик оралиғи билан боғлиқ бўлганлиги ҳақидаги табиий ва узоқ давр давомида аҳамиятини йўқотмайдиган тахминлар қилишга асос бўлади. Шубҳасиз, бу ҳолатда назариянинг маълум оралиқ доирасидаги аниқлигини *гносеологик аниқлик* деб ҳам аташ мумкин. Мазкур аниқлик назария тилида ва унинг тажриба ёрдамида тасдиқланган оқибатлари нуқтаи назаридан абсолют ҳақиқатнинг англаш принципи томонидан тақозо қилинадиган нисбий элементини ифодалайди.

Аниқлик тўғрисида гапирар эканмиз метрологик аниқлик билан метрик аниқлик аралашмаслиги керак; иккинчиси метрология талабларига жавоб берадиган миқдорни ўлчашнинг энг аниқлигига қараганда аниқроқ аниқлик беролмайди.

Ҳақиқийликка даъво қиладиган ҳар қандай табиий илмий назария у акс эттирилиши учун умумлаштиришга томон биринчи қадам сифатида яратилган соҳаларнинг сарҳадларидан ташқаридаги тахминлар ҳам мавжуд эканлигини тақозо қилади. Бироқ ушбу назария яратилаётган вақтда ҳали маълум бўлмаган ҳодисаларга нисбатан тахминлар қилиш қаратилган назария, “калласини чиқаришга” мажбурдир. “Агар шу ҳолат содир бўлса, у ҳолда “унинг калласини чопиб ташлаш” вақти ҳам мавжуд бўлиши мумкин”.

“Агар назария ҳақиқатан ҳам уни инкор қилувчи қарши намунага дуч келса, у ҳолда бу назария илмий бўлмаган ва хато назария сифатида ташлаб юборилиши зарурми? Ҳеч бир табиий илмий назария барча нарсаларни қамраб олиши мумкин эмас; унинг қўлланилиш чегараси (у қанчалик кенг бўлмасин) доимо чегараланган. Демак, англашни ривожлантиришнинг қайсидир қадамида назария қарши намуналарга дуч келади. Бундан қандай хулоса қилиш мумкин?”

Фальсификация (қалбакилаштириш)нинг ўз версиясини тақдим этар

экан, К.Поппер куйидаги парадоксал хулосани илгари суради: назарияни тажриба ёрдамида инкор қилиш, унинг яширин равишда қалбакилаштирилиши унинг илмийлиги мезонидир. Назария инкор қилишлардан кўркмаслиги лозим, назария тарафдорлари эса танқидни тўғри (адекват равишда) қабул қилишлари лозим. Ушбу адекватлик назарияни барча фактларга қарамасдан ҳар қандай усул билан ҳимоя қилиш эмас, балки аксинча ҳар қандай эҳтимолий инкор қилувчи сабабларни ўрганишдан иборат. Бироқ, К.Поппер англаш жараёнида тараққиёт кўпинча айнан назариянинг қайсидир маънода турланишидан фойдаланган ҳолда янги фактлар олдида унинг ҳақиқийлигини кўрсатишдан иборат эканлигини назардан қочирган. Гап назарияни хато деб ҳисоблашдан қутқариш ёки қутқармасликда эмас, балки уни қандай қилиб қутқариш ҳақида боради. Агар сунъий ишланмалар ёрдамида назария фактларнинг исталган соҳасига татбиқ қилинса, у ҳолда бу назария унга хос бўлган адекватлик оралиғининг ҳеч бирига мос эмаслиги ва у ниманидир изоҳлаш қобилиятига эга эмаслигининг аниқ кўрсаткичи ҳисобланади. Агар янги фактни изоҳлаш учун биз назария тузилмасида *ad hoc* гипотезасини қамраб олишга мажбур бўлсак, бу назария тарафдорларини сергаклантиради. Бироқ, назарияни қутқаришнинг “нуфузли” усуллари ҳам мавжуд, бунда назариянинг ўзгартирилиши унда яширинган ички имкониятлар ҳисобига амалга оширилади. “Қутқариш”нинг айнан шу усулини биз адаптация (мослашув) деб атаймиз. Мазкур масалани аниқроқ кўриб чиқамиз.

У ёки бу назариянинг математик моделини танлашда принципиал схемадан ташқари яна ўзаро бир-бири билан муайян алоқаларга эга бўлган элементлар тўплами, ва асосий эмпирик кўрсаткичлар тўпламига эга бўлиши лозим. Шубҳасиз, қабул қилинган модел асосида келтириб чиқариладиган миқдорий натижалар кузатишлар натижасида олинган барча маълумотлар билан ўзаро мувофиқ бўлиши лозим. Бошқа сўзлар билан айтадиган бўлсак, ишлаётган модел гносеологик аниқликнинг шарти

деб айтиш мумкин бўлган қандайдир шартларни қондириши лозим:

$$|AZ| - |U| < 0,$$

бунда A – оператор, Z – моделнинг миқдорий кўрсаткичи, U – кузатувларни статистик қайта ишлаш натижаси, 0 – эҳтимолий метрик аниқлик. Ўлчаш аниқлиги оширилиши модел ва факт ўртасидаги катта фарқ бўлиши ҳолатига олиб келганида ёки янги модел зарурати, моделни янги фактларга мослаштириш мақсадида $AZ - U$ шароитини минималлаштиришга уриниб кўриш зарурати пайдо бўлади²⁷. Умуман олганда аниқлик шароитини минималлаштиришнинг икки усули мавжуд: 1) қўшимча эмпирик кўрсаткичларни аниқлаш; 2) моделнинг ўзида Z нинг кўринишини ўзгартириш. Меркурий ҳолатида ҳар икки усул ҳам кутилган натижани бермади. Ньютон назарияси доирасида бутун олам тортишиш кучини аниқлаш мақсадида амалга оширилган кўплаб уринишлар ўзига хос эпистемологик қонуният билан дуч келди: ҳар қандай аниқлаштириш *ad hoc* тузатишини акс эттирган, ва у талаб этилаётган аниқлик доирасида Меркурийнинг ҳаракатини аниқлаш имконини берган, бироқ бир вақтнинг ўзида бошқа планеталарнинг, масалан Ойнинг ҳаракатини нотўғри кўрсатилишига сабаб бўлди. Моделнинг фактларнинг жамики мажмуйига мослаштирилишининг ушбу принципиал имкони йўқлиги тажриба эски назариянинг имконсизлигини ва адекватлик оралиғи доирасидан чиқиб кетганлигини кўрсатган ҳолда икки маъноли ҳисобланмайди. Кейинги қадам фақатгина бир нарсадан иборат бўлади: тамомила бошқа моделни топиш ва тамомила янги физик ғояни ифодаловчи тушунчалар тизими билан боғлиқлигини аниқлаш. Айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, назария янги ҳодисаларни очишнинг ва уни адекватлик оралиғи доирасида миқдорий жиҳатдан аниқ тахмин қилишнинг эвристик қобилиятига эга; аксинча, назария ўзининг тўлиқ кучсизлигини ва “биз унинг

²⁷ Лекторский В. А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 215-

кўлланилишининг ижобий чегарасидан чиқишимиз билан кўзи ожизлигини” намоён қилади.

Агар ушбу назария амалда ҳақиқий текширувдан ўтса ва шу билан бирга олдиндан айтиб бериш ҳамда изоҳлаш кучига эга бўлса, у ҳолда унинг тажриба билан мос келишига мувофиқ равишда ушбу назарияни объектив равишда ҳақиқий ҳисобланади ва у томонидан тўғри акс эттириладиган воқеликнинг қандайдир соҳаси мавжуд бўлади. Мазкур маънода ушбу назария аниқ, деб ҳисоблаш мумкин. Агар тажриба назария кўлланилишининг аниқ чегарасини ва унинг янги фактларга мослаштириш имкониятларини белгилаб берса, уни аниқлаш эмас, балки тушунчаларнинг тамомила янги тизимини ва тенгламаларнинг янги тизимини киритишни талаб этади.

Физик назарияларнинг уларни қўллашнинг объектив соҳасини аниқлашнинг тамомила имкони бўлмаган гносеологик аниқлигига эга бўлган кўп кўринишлари мавжуд (масалан, Ньютон механикаси, тортишишнинг объектив соҳаси, нисбийликнинг махсус назарияси ва бошқалар). Гап шундаки, мантиқий зиддиятга эга бўлмаган назария доирасида воқеликка мос келмайдиган натижаларни олиш имконияти мавжуд, чунки улар мазкур назариянинг адекватлик оралиғи чегарасидан чиқиб кетади. Гносеологик аниқликнинг аниқликнинг бошқа турларидан фарқини бошқа жиҳатдан эътиборга олиш зарур. Концептуал аппарат ҳамда назариянинг дастлабки тенгламаларининг семантик ва мантиқий-математик нуқтаи назардан аниқланиши ҳеч бир маънога эга эмас. Бироқ шунга қарамасдан, гносеологик нуқтаи назардан бу каби назария, агар уни умумлаштирувчи назария контекстида ўрганадиган бўлсак, тахминий ҳисобланади. Агар бир ораликдан иккинчи ораликқа ўтишда назариянинг гносеологик аниқлиги “кам” ва “кўп” атамалари билан белгиланадиган бўлса ва умумлаштирувчи ораликларнинг занжири келгусида ҳам давом эттирилиши мумкинлигидан келиб чиқадиган бўлсак, бу гносеологик аниқлик худди метрик аниқлик каби истиқболда ҳам чексизликка интилади

хамда биз абсолют ҳақиқат тушунчасини айнан шу чексизлик билан боғлашимиз лозим деганими? Ва бу биз харфдан воз кечишимиз билан классика руҳига қайтамыз деганими? Замонавий фундаментал назариялар тузилмаси ва хусусий назариялардан умумий назарияга ўтиш механизми бу каби хулоса қилиш имконини йўққа чиқаради. Назариянинг оралик иерархияси билан боғлиқ бўлган бу каби ўтиш механизми эса тамомила ўзига хос ҳисобланади. У қийматнинг энг содда, Бриджмен концепцияси асосида ёки неопозивистик схемалар асосида изоҳланиши мумкин. Мазкур механизмнинг парадоксал жиҳатларидан бири шундан иборатки, яқинлашишлар иерархиясини қурган ва аввал текширилган йўл бўйлаб аввалдан маълум йўналишда ҳаракатни давом эттирган ҳолда биз кутилмаган тарзда. Д.Бом айтганидек, тамомила нотўғри йўлга тушиб қоламиз, биз ўз йўналишимизни умуман ўзгартиришимизга тўғри келади. Яқинлашиш жараёнида биз нима учун вақти вақти билан ҳаракат йўналишини кескин равишда ўзгартиришимиз лозим? Мазкур парадокс фақатгина ҳақиқат оралик (интервалли) табиатга эга деган фактнинг фундаментал маъносини тўлиқ равишда англаганимиздагина тўлиқ равишда тушунарли бўлади.

Метрик аниқлик ҳар доим яқунланиши, математик назария эса чексиз бўлгани ҳолатида назариянинг гносеологик аниқлиги объектив оралик доирасида абсолют ва умумлаштирувчи назария доирасида нисбий бўлиб қолади. Гносеологик аниқлик (худди метрик аниқлик каби) кўп ёки кам бўлиши мумкин. Бироқ бу каби хусусиятларнинг қўлланилиши фақатгина бир-бирига киритилган икки ораликларда ўрганилаётган назарияларни таққослашдагина маънога эга бўлади. Бу ерда вужудга келадиган билимнинг “квантланганлиги” табиатнинг қонуниятлари устун бўлган турли даражаларининг мавжуд эканлиги билан чамбарчас боғлиқ.

Боб бўйича хулосалар

Ушбу бобни якунлаб қуйидаги хулосаларга келинди. Шундай қилиб, гносеологик аниқлик гарчи у ўзгарувчан бўлса-да, интервалли табиатга эга, бироқ, шунга қарамасдан у инсон тафаккурининг олға интилувчи табиати ҳамда дискрет хусусияти туфайли интервал ичида узлуксиз ва бошқа интервалга ўтишда узилувчан табиатга эга бўлади. Ҳақиқий қийматларга яқин бўлган маълумотларни олиш имконияти тажрибага оид табиатшунослик тараққиётининг муҳим омили ҳисобланади. Бироқ, ушбу яқинлашувнинг гносеологик моҳиятини замонавий фан классик фандан бирмунча ўзгачароқ тушунади. Гарчи, ўлчаш хатоларини камайтириш жараёни тарихий жиҳатдан аввалгидек ассимптотик бўлиб қолсада, ҳақиқатга яқинлашиш жараёни сакрашлар кўринишига келди. Ҳақиқат ҳар доим аниқ эканлиги ҳақидаги тезис бу ҳолатда айнан амалий кўрсаткичлар ва бизнинг билимларимизнинг ҳаққонийлиги амалий жиҳатдан ўз тасдиғини топиши мумкин бўлган гносеологик аниқлигининг оралиғини у ёки бу ҳолатда белгилаб берувчи назарий асосларни қайд қилиш талабини англатади. Айнан шу сабабли биз нисбийлик тўлиқ англашимиз мумкин. Ҳар қандай ҳақиқатнинг тахминий ва нисбий табиати биз универсал назарияга ўтишимиз биланоқ намоён бўлади. Бироқ, табиатдаги нисбийлик ҳар доим нисбатан кенгроқ умумийнинг бир жиҳати бўлгани сабабли хусусийдан умумийга ўтиш, тафаккурнинг олға интилувчи ҳаракати жараёнида “проекция”дан “инвариант”га ўтиш муқаррар бўлиб қолади.

Шундай қилиб, илмий ҳақиқатга диалектик жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, “ҳар қандай билимнинг нисбийлигини ва тафаккурнинг олдинга қараб қўйилган ҳар бир қадамидаги абсолют моҳиятини” ифодалайди.

Бунда ҳақиқатнинг турлари ва концепцияларини ҳозирги ҳаёт билан диалектик алоқадорлиги ҳаққоний ёритиб берилди

II. БОБ ИЛМЙЙ БИЛИШДА БИЛИМЛАРНИНГ АНИҚЛИГИ ВА АДЕКВАТЛИГИНИ РОЛИ

Тажрибага таянучи илм соҳаларида билимнинг ва айниқса назарий билимнинг аниқлиги ва адекватлигини ўрнатиш бир мунча осонроқ. Формаллашган назарияларда, яъни формал структураларни курувчи математика, символик мантиқ каби илм соҳаларида билимнинг чинлиги қандай аниқланади? Бу назарияда ана шу масала муҳокамасига тўхталамиз.

Гап формаллаштирилган назариялар ҳақида борганида аниқлик ва адекватлик (ҳаққонийлик) уларнинг тилининг турли хусусиятларини ифодалайди. Агар унинг барча атамалари ва иборалари аниқ белгиланган бўлса, тил аниқ ҳисобланади.

Ушбу бобда билимларнинг аниқлиги, билимларнинг адекватлиги, формаллашган назарияларда аниқлик ҳамда уларни тушуниш ва тушунтиришдаги хусусиятлари ўрганилади.

2.1. Формаллашган назарияларда аниқлик ва адекватлик нисбати

Тилнинг тўғри қурилган формулалари (мувофиқ равишдаги изоҳланишда) формаллаштиришга дучор бўлган илмий назария тилини ифодаласа, сақласа ва англашга берувчи мазмунни етказиб берса, тил адекват ҳисобланади²⁸.

Ҳақиқийлик (адекватлик) моҳиятга оид (семантик) хусусият ҳисобланади, аниқлик эса – расмий (семантик) ҳисобланади. Шу сабабли ҳақиқийлик ва аниқликнинг формаллаштирилган назарияларга тегишли ўзаро муносабатлари аҳамиятли равишда ҳақиқийлик ва исботлаш нисбати муаммосига мос келади²⁹. Формал тизимнинг исботланаётган таклифлари³⁰ ва биз формаллаштиришни истаётган қандайдир предмет соҳасини ташкил

²⁸См.: Ракитое А. И. Соотношение точности и адекватности в формализованных языках // Логика и методология науки. С. 107.

²⁹Как мы видели, в процессе формализации теории отчетливо вычлняются три взаимосвязанных уровня: а) содержательная научная теория, подвергаемая формализации; б) формальная система, возникающая в результате формализации исходной содержательной теории а); в) метатеория, устанавливающая определенные взаимоотношения между предложениями формальной системы б) и предложениями содержательной научной теории а).

³⁰Напомним, что доказательством называется конечная цель выражений формальной системы, такая, что каждое из них есть либо аксиома, либо выражение, непосредственно выводимое из предшествующих формул по правилам вывода.

этувчи моҳиятга оид – ҳақиқий таклифлар ўртасида ушбу кўпликлар ҳажми мос келиши мумкин бўлган нисбатни белгилаш мумкинми? Мазкур саволнинг ижобий жавоби охир-оқибат ҳақиқийлик ва исботлаш тушунчалари (мантиқий-математик билимга татбиқ қилган ҳолда) ўзаро бир-бирига мос келади ва бундан ташқари, дедуктив фанлар методологиясида ҳақиқийлик тушунчаси (нисбатан уюшмаган ва кўплаб “метафизик куруқ сафсаталар” билан ўралашиб қолган нарса сифатида) аслида ортиқча ҳисобланади.

Формаллаштирилган назарияларда аниқлик ва ҳақиқийликнинг ўзаро муносабатлари табиатини аниқлашда математиканинг асосларини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлар давомида олинган натижалар, ва биринчи навбатда Д.Гильберт томонидан таърифланган, математикани асослашнинг формалистик дастурига тегишли бўлган машҳур Гёдел назариялари катта аҳамиятга эга. Маълумки Гильберт математикани асослаш муаммоларига мурожаат қилар экан, ўз олдига исботланаётган ифодалар синфи ҳажмига кўра математиканинг моҳиятга оид-ҳақиқий исботларига (унинг аксиомаларидан бутун математикани келтириб чиқариш мумкин) мос бўлган, ва исботланишга нисбатан қарама-қарши бўлмаган, тўлиқ ва ечимга эга бўлган формал тизимни яратиш вазифасини қўйди.

“Менинг исботлаш назариямнинг асосий маъноси, – деб ёзади Гильберт, – қуйидагилардан иборат: ўзаро биргаликда математикани ташкил этувчи барча фикрлар формулаларга айланади, ва бунинг натижасида математиканинг ўзи формулалар мажмуига айланади”. Мазкур асосда, давом этади у “мен ҳар бир математик фикрни муайян ифода, қатъий равишда келтириб чиқариладиган формулага айлантирган ҳолда математикани асослаш масалаларини бир йўла ва охиригача ҳал этишни хоҳлар эдим...”³¹.

Изланаётган формал тизимнинг зиддиятли эмаслиги, тўлиқлиги ва

³¹Гильберт Д. Основания геометрии. М.; Л., 1948. С. 366.

бошқа хусусиятларини исботлаш формал тизимни ўрганишда кўлланиладиган метаназарияда амалга оширилиши лозим. Мазкур метаназарияни Гильберт математика, ёки исботлаш назарияси деб атади. Математиканинг вазифаси математикани асослашдан иборат бўлганлиги сабабли унинг доирасида математик ва мантиқчиларнинг антиномияга сабаб бўлади, деб безовталанишига асос бўлмайдиган, антиномиялар билан боғлиқ равишда математик ва мантикий мулоҳазаларнинг айрим турларига йўналтирилган танқидлардан холи бўлган содда воситалардангина фойдаланиш, ва тушунчаларнинг ушбу тизимига таянган ҳолда юқорида келтирилган, метаназарий табиатга эга бўлган саволларни қўйиш зарур. Тушунчаларнинг бу каби доирасини Гильберт конструктив синфларда ва Гильбертнинг финитизмини ташкил этувчи синфлар устида амалга ошириладиган конструктив операцияларда топди. Ушбу дастурни на Гильберт ва на унинг издошлари амалга ошира олмадилар. Гильбертнинг дастури унинг барча бўлимларига кўра амалга ошириб бўлмаслигини намоён қилди: 1) бутун математикани қамраб олиши мумкин бўлган формал тизимни яратишга уриниш; 2) фақатгина “финит” усуллардан фойдаланган ҳолда арифметиканинг (классик математика) зиддиятли эмаслигини исботлашга интилиш, ва ниҳоят, 3) “финит” усуллари ёрдамида ҳал этилиш муаммосини ечишга уринишларда.

Ушбу фактни англашда Геделнинг муайян формал тизим ёрдамида математиканинг асосларини аниқлаш умидларига якун ясаган теоремалари ҳам катта аҳамият касб этди. Гильбертнинг барча математик муаммоларни формаллаштириш ёрдамида ҳал этиш мумкинлигига бўлган ишончи асоссиз бўлиб чиқди. Геделнинг “Математикани метаматематик асослаш” назарияларидан келиб чиқадиган энг муҳим хулосалари қандай? Авваламбор, Геделнинг тўлиқ эмаслик ҳақидаги назарияси, агар биз арифметиканинг формаллаштирилиши бўлиб хизмат қилувчи формал тизимининг зиддиятга эга эмаслигини тахмин қиладиган бўлсак, бу ҳолда у айнан мазмунига кўра ҳақиқий бўлган, бироқ формал жиҳатдан мазкур

тизимда ечимга эга бўлмаган арифметик ечимлар топилиши нуктаи назаридан тўлиқ бўлмаслиги муқаррар.

Келажакда албатта, расмий равишда мавжуд формаллаштиришлар доирасида ечими мавжуд бўлмаган қоидалар нисбатан расмий тизимда формал ечим топиши мумкин бўлиб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бироқ шуниси муҳимки, ҳаттоки нисбатан кучли формал тизим учун ҳам, биз уни қанчалик кенгайтирмайлик ва бойитмайлик, ўхшаш вазият вужудга келиши мумкин – яъни формал ечим ва моҳиятга оид ҳақиқийлик тушунчаларининг ўзаро мос келмаслиги.

Шундай қилиб, масалан, бу каби формал тизимда моҳиятга оид арифметикани тўлиқ формаллаштириш имкони мавжуд эмас. Биз моҳиятга оид арифметиканинг (ёки унинг инкор қилинишининг) ҳар бир таклифи доимо аниқ ифодаланган қоидаларга кўра аниқ ифодаланган аксиомалар натижаси бўлишига эриша олиш имкониятига эга эмасмиз. Бундан келиб чиқадики, назарияларнинг аниқлиги ва адекватлиги ўзаро мос бўлган тушунчалар эмас; “ҳақиқий фикр” тушунчаси у ёки бу формал тизимда келтириб чиқариладиган (исботланадиган) ифодага тенг эмас. Етарли даражада бой бўлган формал тизимлар, тўлақонли равишда аниқ бўлгани билан етарли даражада адекват бўла олмаслиги мумкин, чунки уларда формаллаштирилаётган назариянинг жамики моҳиятга оид ҳаққоний таклифларни намоён қилиши мумкин эмас.

Гильберт дастурига Геделнинг классик математиканинг зиддиятли эмаслигини формалистлар амалга оширишни режалаштирган усуллари ёрдамида амалга ошириш мумкин эмаслигини исботлаган иккинчи теоремаси қаттиқ зарба берди. Ахир Гильберт дастурининг юраги математик назарияларни қандайдир формал тизимнинг мазкур тизимда формаллаштириладиган усуллар ёрдамида унинг зиддиятли эмаслигини исботловчи, исботланадиган формулалари мажмуи кўринишида намоён қилишдан иборат бўлган.

Геделнинг иккинчи теоремаси, агар формал тизим (натурал сонлар

арифметикасини қамраб олган) зиддиятли бўлмаса, унинг зиддиятли эмаслиги мазкур тизимда формаллаштириладиган усуллар ёрдамида аниқланиши мумкин эмаслигини, яъни бу каби тизимнинг зиддиятли эмаслиги охиргисининг воситалари ёрдамида исботланиши мумкин бўлмаслигини таъкидлайди. Унинг зиддиятли эмаслигини исботлаш учун нисбатан кучли воситалар зарур:³² у мулоҳазанинг мазкур тизимда формаллаштирилиши мумкин бўлмаган усул ва турларини жалб қилишни талаб этади. Бундан келиб чиқадики, аниқ, формаллаштирилган назария тўлақонли равишда адекват (тўғри) ҳисобланиши мумкин эмас, чунки у айрим моҳиятга оид ҳаққоний таклифларни исботлаш учун зарур бўлган воситаларга ҳам эга. Шундай қилиб, бир вақтнинг ўзида айнан бир тизим учун (у математика асосларини келтириб чиқариш учун мувофиқ бўлган базани қамраб олиш даражасида бой, деб тахмин қиладиган бўлсак) Гильберт дастуридан келиб чиқадиган асосий вазифаларни ҳал этиш – мазкур тизимнинг зиддиятли эмаслигини ва тўлиқлигини асослаши мумкин эмас.

Худди шу каби Гильбертнинг математикани асослашга бўлган ёндашувларнинг бошқа пунктларини ҳам тамомила амалга ошириш мумкин эмаслиги намоён бўлди. Гильберт дастури доирасида классик математика формаллаштирилиши зарур бўлган формал тизим ечимга эга бўлиши лозимлигини тақозо қилган.

Шуни ёдга солиш лозимки, ҳал этиш тизимида унинг тилида ифодаланган ҳар қандай муаммога нисбатан унинг мазкур тизимда формал, механик усулда ҳал этилиши ёки ҳал этилмаслигига жавоб олиниши мумкин). Бироқ Черч ва Россернинг тадқиқотлари элементар арифметика ечимга эга эмаслигини кўрсатди. Шу билан бирга, финитизм доирасидан чиқиш Гильберт томонидан таклиф этилган ва у ёки бу мулоҳазалар туфайли асослар сифатида қабул қилинган тушунчаларнинг айрим доираси воситалари ёрдамида асосланиши мумкин бўлган

³² Карри Х. Б. Основания математической логики. М., 1969. С. 30-31

математик тизимларни формаллаштиришдан иборат бўлган усулнинг асосий ғоясини йўққа чиқармайди. Гильберт дастурини бажариш жараёнида муҳим натижалар олинган, тадқиқотнинг даставвал Гильберт дастури доирасида вужудга келган математика математика фалсафасининг ҳар қандай бошқа йўналишларидан, Гильберт дастуридан мустақил равишда катта аҳамиятга эга бўлган махсус фанга айланганлиги билан боғлиқ бўлган янги усуллари ривожланган. Жумаладан, агар Гильбертнинг дастури бўлмаганида, формализмларнинг кўплаб муҳим чекловлари ва уларнинг хусусиятлари яна узок вақт давомида номаълум бўлиб қолиши мумкин эди.

Гедел ва унинг издошлари томонидан кашф қилинган фактлар, ҳеч бир изчил формаллаштириш математик ҳақиқатларнинг жамики соҳаларини тўлиқ очиб бериши мумкин эмас, деган фикрни мустаҳкамлаганлар. Аниқланишича, дедуктив фанлар соҳасида исботланиш тушунчаси ҳақиқат тушунчасининг тўлақонли адекват ўринбосари бўла олмаслиги, формал исботга эса бу каби фанларнинг барча фикрларининг ҳақиқатини белгилашнинг самарали воситаси эканлигига ишонч эса асоссиз эканлиги аниқланди; мазкур назария ифодаланган, ҳақиқий бўлган, бироқ, формал равишда исботлаш мумкин бўлмаган мулоҳазалар мавжуд. Бошқа сўзлар билан айтадиган бўлсак, назариянинг кўплаб ҳақиқий мулоҳазалари ва унинг кўплаб исботланувчи фикрлари ўзаро бир-бирига мос келмайди: ҳар қандай етарли даражадаги кенг қамровли назариялар учун биринчиси ҳар доим иккинчисидан кенгроқ ҳисобланади. Ушбу натижалар математикани асослашнинг формалистик дастурининг математик қисмини қайта кўриб чиқишга мажбур қилди, бироқ, математик билимнинг ўзининг табиати ҳақида, математиканинг реал дунё ва бошқа фанлар билан ўзаро муносабатлари табиати ҳақида ҳам ўйлашга мажбур қилади. Натижада формал усуллар ўз ўрнида зарур ва ўта фойдали, бироқ, шу билан бирга имманент заиф томонларига эга бўлган ва қўллашнинг чекланган соҳасига эга бўлган “воситаси” сифатида изоҳлана

бошлади. Математика ва исботлаш назариясининг келгусидаги ривожланиши, XIX аср охирларида мазкур фанни мукофотлашни ёқтирган патетик ва дабдабали эпитетларни математикани абсолют равишда асосланганликдан маҳрум қилдилар. Ушбу нуқтаи назардан Х.Б.Карнининг куйидаги фикри ўзига хос: “Математика ўзини оқлаши учун унга абсолют ишончлилик зарурми? Айтайлик, бизга нима учун назарияни қўллашдан аввал ушбу назариянинг зиддиятли эмаслигига, уни абсолют равишдаги муайян интуиция ёрдамида келтириб чиқариш мумкинлигига ишонч ҳосил қилишимиз зарур? Ахир биз ҳеч бир фанга бу каби талаб қўймаймизку. Физикада масалан, назариялар ҳар доим гипотетик бўлади; биз яқин кунларда унинг асосида фойдали тахминлар қиладиган бўлсак, назарияни қабул қиламиз, ва яқин кунларда бу ишни амалга ошириш имкони бўлмаса унинг кўринишини ўзгартирамиз ёки уни инкор қиламиз”³.

Математикани билимларнинг уни тажрибага оид моҳиятига фарқсиз бўлган, ва бу жиҳатдан барча бошқа табиий фанларга қарши бўлган формал тузилмалар мажмуи билан тенглаштирувчи соф формал фан сифатида асоссиз эканлиги тобора аниқ бўлиб бормокда. “Теделнинг кашфиёти, – дея таъкидлайди У.Куайн, – ўша даврда мавжуд бўлган хато тушунчаларга зарба берди. Математик ҳақиқат табиатининг ўзи унинг исботланишидан иборат, дея тахмин қилинган. Бу нотўғри эканлиги маълум бўлди. Математикада ҳақиқат табиати бошқа ихтиёрий табиий фандаги ҳақиқат табиатидан катта фарқ қилмайди”.

Формализмларнинг ички чекланганлигининг бошқа томонини формализмларнинг чекланганлилигини уларнинг ифодалаш имкониятлари нуқтаи назаридан намоён қилган семантика бўйича тадқиқотлар намоён қилади. Ва бу ерда яна А.Тарский томонидан уларга нисбатан ҳамиятли равишда бой бўлган метатил мавжуд бўлган формаллаштирилган назариялар учун берилиши мумкин бўлган формал-тўғри ва моддий-адекват таърифлар акс эттирилган “Формаллаштирилган тилларда ҳақиқат тушунчаси” асарида олинган натижаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Тарскийнинг ушбу натижаси Геделнинг тўлиқсизлик теоремаси билан бир-бирига ўхшаб кетади. Охиргиси агар қандайдир формаллаштирилган тил арифметиканинг формаллаштирилишини акс эттирса, у қанчалик қудратли бўлмасин, унинг воситалари арифметиканинг барча моҳиятга оид-ҳақиқий таклифларини исботлаш учун етарли эмас. Бу каби таклифларни исботлаш учун нисбатан бой метатил зарур, ва шу маънода формализмларнинг дедуктив имкониятлари чекланган.

Тарскийнинг ҳақиқат ҳақидаги теоремасидан келиб чиқадики, нафақат нисбатан қудратли формал тизимларни келтириб чиқариш воситалари, балки формаллаштирилган назарияларнинг ифодалаш имкониятлари ҳам чекланган. Демак, барча етарли даражадаги бой формал тизимлар нафақат формал жиҳатдан нотўлиқ, балки семантик жиҳатдан ҳам нотўлиқ ҳисобланади³³.

Жумладан, шундай қудратли илмий тиллар мавжудки, уларга нисбатан кўплаб ҳаққоний таклифларни аниқлашни қуриш вазифаси енгиб бўлмас қийинчиликларга дуч келади³⁴.

Одатда Гедел назариясини, Тарский натижасини (ва унга ўхшаш натижаларни) формализмларнинг чекланганлиги ҳақидаги теоремалар, деб номлайдилар. Уларни формализмларнинг дедуктив ва ифодалаш имкониятлари ҳақидаги теоремалар деб номлаш мумкин – ушбу теоремалар нафақат формализмлар ёрдамида ифодалаш мумкин бўлмаган нарсаларни, балки улар ёрдамида ифодалаш мумкин бўлган нарсаларни ҳам таърифлаши мумкин. Е.Д.Смирновнинг адолатли тарзда таъкидлашича, метаназарий тадқиқотларнинг энг муҳим натижалари авваламбор, “формал тизимларнинг имкониятларини ва уларни қўллаш чегараларини ифодалайди. Бироқ, уларнинг мазмуни шу билан тўхтаб қолмайди: улар “ҳақиқийлик”, “исботланувчи”, мантикий эргашиш” каби муҳим хусусиятларни аниқлаш имконини беради”⁵. Масалан, Тарскийнинг

³³ Карри Х. Б. Основания математической логики. М., 1969. С. 38—39.

³⁴ Куйан У. В. Основания математики//Математика в современном мире. М. 1967. С. 108

ҳақиқат ҳақидаги теоремаси авваламбор ҳақиқат тушунчасининг жамики бойлиги ҳақида гапиради. Ва ушбу теоремалар умумметодологик табиатга эга эканлиги ва уларнинг XX аср тафаккури услубига таъсирини фақатгина физика соҳасидаги фундаментал кашфиётларга таъсири билан қиёслаш мумкинлигининг сабабларидан биридир.

Формаллаштириш асосида ётувчи тадқиқот усуллари мантиқий воситаларнинг жамики тўпламини тугатиш имконига эга эмас. Унинг доирасида шуниси аниқки, илмий назарияларни қуриш ва ривожлантиришда шу даврга қадар формаллаштирилган назарияларни қуриш ва таҳлил қилишнинг ривожланган усулларида эътиборга олинмаган омиллар аҳамиятли ўрин тутади. Гносеологик тартиб, жумладан, доирасида илмий назариянинг тўлиқ ва қисман формаллаштирилган тилида реконструкция қилиш усули аниқ намоён бўлган илмий англаш методологияси ва мантиғи муаммоларига нисбатан формал-мантиқий аппарат ва бошқа аниқ усулларнинг тажрибасини эътиборга олувчи мулоҳазалар ҳам ўхшаш хулоса қилишга олиб келади. Ўз навбатида у фанда янги билимни шакллантириш механизмларини аниқлаш жиҳатидан аҳамиятли равишда чекланган. Ушбу чекловлар илмий назариялар тарихдан шаклланган ва тарихдан ривожланаётган, ички хусусиятларнинг кўп турлилиги каби, бошқа назариялар, жамият англаш субъектининг маънавий ва амалий фаолиятининг гирдоблари ва бошқа шакллари билан англаб олиш мураккаб бўлган алоқалар воситасида боғланганлиги билан ифодаланади, бу эса охир оқибат назарияларнинг ривожланишини таъминлайди³⁵.

Шу билан бирга тадқиқотнинг синтаксик каби семантик усуллари тарихдан шаклланган, унинг тилида қайд қилинган у ёки бу фаннинг тартибга тушган концептуал аппаратнинг таҳлили билан чекланади. Гегелнинг кашфиёти мантиқий-математик фикрнинг ривожланишининг – формаллаштириш ва математикалаштириш тадқиқотларнинг янги

³⁵ Смирнова Е. Д. Формализование языка и проблемы логической семантики. М., 1982. С. 123-124.

даражасини пайдо қилган ҳолда, органик равишда илмий англашнинг формал усулларининг янги – метаназарий босқичнинг ибтидосини англатади. Бунда ушбу усулларнинг чекланганлиги англанади ва билим ривожланишидаги моҳиятга ва дунёқарашга оид ҳолатларига урғу берилади, математика томонидан замонавий фаннинг ўз-ўзини англашнинг турли механизмларида мустақил мақомга эга бўлган ва илмий рационалликнинг янги турини ташкил этувчи ҳолатлари намоён қилинади.

Гильберт дастурини амалга оширишга қаратилган уринишлар натижаси каби, ундан ташқарида ҳам олинган муҳим метаназарий натижалар математика учун, ундан сўнг эса бошқа махсус-илмий фанлар учун ҳам тамомила янги бўлган тадқиқот фаолиятини – ўз табиатига кўра рефлексив йўналтирилган, илмий билим, шароитлар ва уларнинг кўлланилиш чегараси, имкониятлари ва чекловларининг тегишли тизимининг тағ заминлари ва асосларини танқидий таҳлил қилишга қаратилган фаолиятни вужудга келтирди.

Юқоридаги айтилганлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: Ҳақиқат масаласи бутун билишнинг ва гносеологиянинг энг муҳим муаммосидир. Файласуфлар орасида ҳақиқат ва унинг билишдаги роли тўғрисида ягона фикр йўқ.

Бази файласуфлар фикрича, ҳақиқат субъектив нарсадир. Масалан нимаики фойдали бўлса, шу ҳақиқат деб даъво қилувчи прагматизмда, ёки ҳамма эътироф этган, барча учун аҳамиятли бўлган нарса ҳақиқатдир, деб ҳисобловчи конвенционализмда тажрибага асосланмаган билимда ҳақиқат доимо субъективдир, деб ҳисобланадиган неопозитивизмда ҳақиқатга субъективлик ҳослиги таъкидланади. Бошқа бир файласуфлар учун ҳақиқат – бу бизнинг олам тўғрисидаги билимларимиз, тасаввурларимизнинг дунёнинг ўзига, яъни объектив реалликка мувофиқ келишидир. Ҳақиқатни ноҳақиқатдан, ёлғондан фарқлаш, ажратиш учун бизнинг билимимиз объектив воқеликка, унинг мавжудлик ва ривожланиш қонунларига қанчалик мос келишини аниқлаб олмоқ керак. Аристотел ҳақиқатнинг классик концепцияси муаллифидир. Бу

концепцияга мувофиқ, ҳақиқат фикрнинг, билимнинг воқеликка мос келишидан иборат. Ёлғонни эса предмет реал ҳолатининг мос келмаслиги деб талқин қилинади. У ўзининг “Метафизика”сида шундай деб ёзади: “Бор нарсани йўқ дейиш ёки йўқ нарсани бор дейиш ёлғон гапиришдир, борни бор ва йўқни йўқ дейиш эса ҳақиқатни гапиришдир”³⁶

³⁶ Аристотел Метафизика С: 29 Б

2.2. Билимларнинг аниқлиги ва адекватлигининг тушуниш тушунтиришда тутган ўрни

Шубҳа фалсафий рефлексия шакли сифатида алоҳида мутафаккирларда истехзога айланиб кетган. Шу билан бирга истехзонинг методологик мақоми турли файласуфларда ўз моҳиятига кўра мос келмайди. Сукрот, Вольтер, Сартрнинг истехзолари барчага маълум. Мантиқан истехзо танқидга айланади ва унинг ўзи биринчи қадам бўлиб хизмат қилади. Танқид – Кант тизими да фалсафий рефлексиянинг устун шаклидир. Кант ўзининг муҳокама қилинаётган танқидий таҳлилида, фикр ҳеч қандай фалсафий, диний ёки маънавий қарашлар томонидан тўсиқ қўйилмаган, аниқ ёки яширин равишда чекланмаган принципни амалга оширишга интилган. Кант учун онг (кейинроқ Гегел каби) унинг нуқтаи назаридан бутун дунё, инсоният тарихи, маданияти баҳоланувчи ва изоҳланувчи абсолют бошланғич нуқтаси, охириги нуқтасидир. Гегелдан фарқли равишда Кант учун онг авваламбор инсон онгидир; у танқид органи, жамики инсониятнинг олий ҳаками, ва худони ҳам қамраб олган ҳолда муҳокама қилиш ва ҳукм чиқариш ҳуқуқига эга бўлган нарсасифатида ифодаланади (ҳар ҳолда инсоннинг у ҳақдаги мулоҳазалар имкониятлари маъносида). Бироқ, онгнинг даъволарининг ўзи қатъий тарзда танқидий ўрганишни талаб этади. Онгга ташқаридан (маданият, анъналар ва ҳоказо) амр қилинадиган ҳар қандай чекловларни олиб ташлаган ҳолда (дастурий қарашлар маъносида) Кант онгнинг доирасидан ташқарига чиққан ҳолда ўз-ўзи билан зиддиятга киришувчи имманент чегараларини аниқлайди.

Фалсафанинг муҳим вазифаларидан бири – бу маданиятнинг мавжуд шакллариغا нисбатан рефлексия бўлишдир. Ўз даври маданиятининг бир қисми бўлгани ҳолда фалсафа бир вақтнинг ўзида эскиларни танқид қилиш ва янги маданий-тарихий маъноларни очиш орқали ўз-ўзини аниқлаш қобилиятига эга. Маданият ҳодисаларини, қадриятларини, ва идеалларини шубҳага олиш, танқид қилиш, устидан қилишга уринар экан файласуф

ходисага оид континуумида ва тарихнинг янги имкониятлари ҳаракатида алоҳида инсоннинг шахсий тажрибасини кўради. Файласуф мазкур йўналишда фақатгина у томонидан очилган ҳаётий моҳиятлар ҳаводан олинган эмас, балки одамлар турмушининг ўзига сингиб кетган бўлсагина муваффақиятга эришиши мумкин.

Фалсафадаги танқидий рефлексиянинг дастлабки шаклларида бири Сукрот номи билан боғлиқ. У биринчилардан бўлиб Афина жамияти ўзакларида уйғонаётган жамият талабларини ва эски анъана ва кадриятлардан озод бўлиш ҳамда ўзида шахснинг англаниган ва эркин ахлоқий танловни амалга оширишга бўлган қизиқишини қамраб олган янги турини шакллантириш истагини ҳис қилди.

Рефлектив тафаккурнинг юқорида айтиб ўтилган барча шакллари учун муаммолаштириш умумий жиҳат ҳисобланади. Гап тафаккур қилувчи тадқиқотчининг муаммони бошқалар учун барча нарса тушунарли ва шубҳасиз бўлган ерда кўра билиш қобилияти ҳақида боради. Тамомила янги муаммони, саволни шакллантириш – бунинг учун интеллектуал зийраклик, сермахсул интуиция, танқидий “ақлий салоҳият” талаб этилади. Муваффақиятли ижодий изланишларнинг асоси тушунчаларнинг мавжуд тўри томонидан зўраки равишда сингдирилган воқеликнинг концептуал ажратишлар усулидан воз кечган ҳолда объектни янгичасига кўра билиш қобилияти ҳисобланади.

Муаммолаштириш тадқиқот жараёнида объектни кўришда силжишлар вужудга келган вазиятларнинг яратилишини билдиради: “барча нарса тушунарли” эканлигига ишончдан барча нарса омонат эканлигига, ҳамма нарса ҳаракатга келган, нисбий, турли хил, зиддиятли эканлигига ишонч вужудга келади.

Диалектик тафаккурда муаммолаштириш бу инкор қилишнинг ибтидосидир, бироқ, бу тўлақонли инкор қилиш эмас, балки ниманидир муаммо сифатида ўрганишга уриниш, нимадандир шубҳаланиш (бирок, ҳали инкор этиш эмас), фикрнинг альтернатив йўналишларини танқидий

жиҳатдан таҳлил қилиш, адашиш жойини аниқлаш ва бир вақтнинг ўзида мазкур адашишнинг илдизини, сабабларини очиб беришга уриниш демакдир. Тафаккурда муаммолаштиришга карама-қарши равишда догматизация, мавжуд тафаккур маълумотларига танқидий муносабатдан воз кечиш кузатилади. Мазкур жиҳатдан рефлексиянинг гносеологик вазифаларини қисқача таърифлаб берамиз, ва мисол сифатида англашнинг *тушуниш* каби ўзига хос шаклини оламиз.

Тушуниш, дея таъкидлайди В.С.Швирев, умуман тафаккурнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган универсал тоифа ҳисобланади¹⁸. Тафаккурнинг ушбу қобилятининг фаолият механизми кўп жиҳатдан кўриш натижасида тўғри қабул қилиш қобиляти билан ўхшаб кетади. Шу сабали қандайдир “тафаккурга оид тажриба”дан бошлаймиз. Майли, синовдан ўтаётган олдида биргина ўзига хос хусусиятга эга бўлган улкан мозаик панно бўлсин: ушбу панно инсон томонидан қандай масофадан кузатилганлигига қараб унинг тафаккурида турли образлар шаклланади³⁷.

Яқиндан кузатганда тасаввур ҳосил қилиш учун паннонинг майда элементлари хизмат қилади, узоқдан қабул қилишда эса нисбатан йирик бўлимлар янги яхлитликларни ҳосил қила бошлайди. Ваҳоланки кичик масштабли қабул қилишдан йирик масштабли қабул қилишга ўтиш секин-асталик билан эмас, балки сакраш асосида содир бўлади.

Қабул қилинаётган манзаранинг пайдо бўлиш моҳиятини қандай элементлар детерминация қилади? Биринчидан, паннонинг объектив тузилмалари, иккинчидан, эталон образлар кўринишида қабул қилишнинг англалмаган тағзаминлари мажмуи, “патерн”лар, “матрица”лар ва ҳоказолар, учинчидан, субъект томонидан визуал майдонда танлаб олинган, фикрини жамлаш ва бу билан маънога эга бўлган конфигурацияни қамраб олувчи “кузатиш нуқтаси” тақозолайди. Шубҳасиз, синовдан ўтаётган “кузатиш нуқтаси”ни аниқлаб олмасдан

³⁷ См.: Швырев В. С. Рефлексия и понимание в современном анализе науки// Вопр. философии. 1985. № 6. С. 52, 53.

туриб, масалани ҳал этиш маъносиз, чунки у нимани кўраётганлиги объектив равишда белгилаб берилган бўлса-да, субъект томонидан “кузатувчи вазиятнинг” “ичида” мавжуд бўлади.

Тушуниш феноменини вужудга келтирувчи тузилма шунингдек, ўзига учта элементни қамраб олади: объектив детерминация, тағзаминлар, билишга оид қарашлар. Билишга оид жараённинг даражаси ва жиҳозланганлигига боғлиқ равишда у ёки бу элементнинг жойи ва аҳамияти умумий доирасида аҳамиятли равишда ўзгариши мумкин. Тафаккурнинг таракқиёти билан тегишли элементнинг фаолиятини таъминловчи механизмлар ҳам мураккаблашади. Бундан тушунишнинг ўзи ҳам турли даражалар, турли чуқурлик ва адекватлик ҳам келиб чиқади³⁸.

Тушунишнинг тарихдан энг содда тури – бу соғлом фикр даражасидаги тушунишдир. Унинг англамайдиган тағзаминлари – бу одамларнинг объектив тўғри умумлаштирмалари каби, жамики муқаррар бўлган тарихий иллюзиялари билан биргаликдаги кундалик амалий тажрибаси аксиомаларидир. Кундалик тафаккур доирасида хали алоҳида ажратиб кўрсатилган ёки концептуал равишда шакллантирилган “моҳиятга оид чегара” мавжуд эмас. Бу ерда тушуниш ўз тажрибаси ва бошқа одамлар тажрибасининг тенглиги ҳақидаги универсал постулат сифатида қабул қилинишига асосланади. Мазкур тезис тушунишнинг (ва ўзаро бир-бирини тушунишнинг) нисбий адекватлигини таъминлаган, чунки у муайян рационал асосларга эга бўлган: биринчидан, у ёки бу амалий ҳаракатларнинг объектив равишдаги тенглигини, фаолиятнинг предметга оид шаклларини, иккинчидан, барча одамларда қабул қилишнинг психофизиологик механизмларининг бир хиллигини. Бунда шу нарса аҳамиятга моликка, ушбу контекстлар *объектив жиҳатдан детерминация* қилинган.

Тушунишнинг англаш тарихидаги нисбатан юқори даражаси алоҳида назарий чегаранинг – дунёнинг илмий манзараси, онтологик схема,

³⁸ См.: Филатов В. П. К типологии ситуаций понимания // Вопр. философии. 1983.

тадқиқот фаолияти намуналари тизимининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Тушуниш умумий тушунча бўлмай қолади, балки ушбу илмий жамият томонидан кундалик тафаккурга қарши турувчи «парадигма» билан қатъий равишда боғланади. Бундан «фан моҳият»ларини умуммаданий муҳитга ўтказиш муаммоси келиб чиқади. Гарчи бу каби чегара олимларнинг онгли равишдаги ижоди маҳсули сифатида вужудга келса-да, унинг асослари кўпинча «ноаниқ билим»нинг рефлексия қилинмайдиган қатлами бўлиб қолади. Назарий чегара хусусияти нуқтаи назаридан муҳим гносеологик хусусият шундан иборатки, у англанаётган воқеликни кўришнинг интеллектуал истиқболини белгилаб берувчи «англашга оид қараш» вазифасини бажаради. Олимнинг ушбу билишга оид қарашларидан ташқарида тушуниш, у ёки бу атамаларнинг маъноси масаласи ҳеч бир маънога эга эмас. Рационаллик аваломбор, англаш жараёнларида объективликни, мантикий мажбурлашни ва самарадорликни таъминловчи ҳолатлар ва жараёнлар, принциплар соҳасидир. Мана нима сабабдан англашга оид қарашнинг рефлексив таҳлили олимнинг англашга оид қарашларини белгилаб берувчи ва тадқиқотчилик фаолиятининг мазкур қарашлардан келиб чиқувчи дунёқарашга оид постулатлари ва онтологик схемаларининг объектив асосларини аниқлаштиришни талаб этади.

Агар «билишга оид қарашни» нарсаларни англаш дунёси билан боғлиқ бўлмаган ва у билан амалий равишда ўзаро муносабатга киришишнинг тарихдан шаклланган усуллари билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, ўта ихтиёрий равишда таърифлайдиган бўлсак, бу ҳолатда ёки тартибга солиш принципи сифатидаги илмий рационалликдан воз кечиш, ёки ушбу жараённинг ўзини субъективитик руҳда қайта изоҳлаш лозим. Т.Кун ўзининг абсолют релятивизм, плюрализм ва иррационализмга олиб борувчи «парадигма» тушунчасига айнан шу каби таъриф берди.

Ҳақиқатни оқилона тушуниш учун барча илмлар тушунчаларни билим воситаси сифатида ишлатади. Илмий концепциялар ҳеч қачон тайёр эмас, лекин улар шаклланиш ва ривожланишнинг узок йўлларида олдин. Аста-секин

аниқлайдиган, умумлаштирадиган ва чуқурлашган, улар ниҳоят улардаги контентнинг юқори даражадаги етарлилигига эришадилар.

Ҳар қандай илмий концепциянинг эволюцияси шартли равишда учта асосий босқичга бўлиниши мумкин: улардан биринчиси концепционизация босқичи деб аталиши мумкин, унда назарий конструкция нотўғри, мазмунли ғоядан иборатдир. Иккинчи босқич теорик тизим доирасида Данноғё-Ионистия ва бошқаларнинг алоқалари ва мантикий алоқаларини ўрнатади; Ниҳоят, учинчи босқич расмийлаштириш жараёни билан боғлиқ, яъни назарияни ажратиш ваколати таркибидаги тушунчаларнинг расмий тавсифи билан. Аслида, дастлабки икки босқичда концепциянинг концептуал маъноси аниқланган, учинчи босқичда эса унинг расмий маъноси белгилаб қўйилган ва аниқланган (бунинг натижасида бир концепциядан иккинчисига чегара ўтишга олиб келади). Концепциянинг семантик маъносининг расмий компоненти тушган тушунчанинг концепциясининг аниқлиги билан биргаликда операцияни амалга ошириш жараёнида ушлаб туриш имконини беради.

Шуни таъкидлаш керакки, Геммер схемасидан, ҳеч бўлмаганда юқорида берилган шарҳимизда, концепциянинг эволюциясининг муҳим жиҳати тушади.

Биз концепциянинг эмпирик маъносига айланганини ёдда тутишимиз керак. Бу ерда концепцияни ривожлантиришнинг махсус босқичи ҳақида гапириш ёки баъзан параллел жараён билан шуғулланиш керакми, бу бошқа масала.

Замонавий илм-фан билимлари методологиясида бундай муаммо мавжуд ва муҳим аҳамиятга эга эмас. Бу ёки илмий концепция нимага мос келадиганлиги, қайси "моҳият", қайси томон ёки унинг ортида турган ҳақиқатнинг ўзига хос хусусияти ҳақида савол туғдирмайди. Энг камида, асосан, экспериментал равишда объектнинг муайян хусусиятини тузиш мумкин бўладими, унинг концепцияси назарияда ишлатилган бўлса, "бу ўлчовни қандай ўлчаш мумкинлиги, унинг физик маъноси нима?" Ушбу турдаги саволлар ҳозирги замонда жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

БОБ бўйича хулосалар

Ушбу бобни якунлаб қуйидаги хулосаларга келинди Асл тушунчалар аксиоматик-дедуктив усул билан аниқ белгиланадиган соф мантиқ ва математикадан фарқли ўлароқ, табиий илмлардаги тушунчалар аниқ ҳақиқатнинг баъзи эмпирик очиб қўйилган томонларини акс эттириши керак ва шунинг учун улар тажрибавий ўрганилаётган мосламаларни тавсифининг турли даражаларидаги маълумотлардир. Ушбу причинага кўра, муайян илмнинг аксиоматик қурилиши (масалан, механика) ҳақида гап кетганда ҳам, бундай қурилиш "ташқи" мета-назарий талабни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак, бу концепциянинг расмий маъноси белгилаб қўйилсинки, у аниқ операцион талқин қилиш имкониятини ўз ичига олади.

. Шундай қилиб, эмпирик аниқлиги, яъни концепциянинг руҳий таркибини операцион тартибда объективлаштиришга эришилади. Иккинчиси, бу концепцияга бир нечта сифат жиҳатидан аниқланган физик миқдор ва бу қийматни қабул қилинган ўлчов бирликлари билан миқдорий жиҳатдан мос сонли бўлган объектив ва аниқ услубдир.

билимга қандай эришилганлиги ҳақидаги саволга кетма-кет жавоб бериш учун, аввало, ҳақиқат нима эканлигини, дунёдаги табиат ва тузилиш нима эканини, унинг асосида моддий ёки идеалми, деган фикрни шакллантириш керак, у бетартиблик ёки логотипларни келтириб чиқарадими? Онтология модели интерпретинг матрицасининг вазифасини бажаради. У инсоннинг ўзи, жамиятдаги ва тарихдаги ўрнини, унинг билим қобилиятларини, ҳаётини йўналишини тушуниш учун дастлабки рамка бўлиб хизмат қилади. Бироқ, бу рамка кўпинча инсоннинг асосий кучи – яъни онгини, иродасини, ҳиссий соҳасини ва бошқаларни ўзида мужассам этган маданиятнинг фалсафий тасаввуридир.

Ушбу бобда билимларнинг аниқлиги, билимларнинг адекватлиги, формаллашган назарияларда аниқлик ҳамда уларни тушуниш ва тушунтиришдаги хусусиятлари ўрганилди.

III БОБ. РЕФЛЕКСИЯ ВА БИЛИМНИНГ ЧИНЛИГИ

Илмий-назарий билим рефлективлигининг ўз-ўзини англашнинг мураккаб механизмларида намоён бўлаётган, мустаҳкамланиб бораётган тенденциялари – замонавий фаннинг ажратиб турувчи жиҳати ҳисобланади. Рефлексия – замонавий табиатшуносликнинг назарий жиҳатдан илғор соҳаларида, илмий фикр ҳаракатининг аниқ йўналтирилганлиги ва йўналтирувчи ҳамда тузатувчи табиати, янгича билим олишга йўналтирилган фаолиятнинг ажралмас таркибий қисми сифатида намоён бўлган ҳолда XX аср фани тафаккури усулининг органик элементи ҳисобланади.

Ушбу бобда рефлексия ва унинг назарий асослари, турларини тушуниш ҳамда рефлексиянинг илмий билимлар тараққиётидаги аҳамияти ўрганилади.

3.1. Замонавий илмий билишда рефлексияни тушуниш

Энг кенг содир бўладиган англаш жараёни икки даражани – субъектнинг фаоллиги бевосита аниқ объектларга йўналтирилган предметга оид бўлиши ва англаш ўз-ўзига мурожаат қиладиган рефлектив даражаларни қамраб олади. Ушбу даражаларнинг ҳар иккиси ҳам инсоннинг кундалик тажрибасида мавжуд. Бироқ бу ерда англашга оид фаолиятнинг предметга оид йўналтирилганлиги рефлексиянинг ҳар қандай шаклларида устун туради. Аксинча, илмий англашда рефлексиянинг ўрни аҳамиятли тарзда ортиб боради. Бу ерда у тадқиқотчилик фаолиятида қабул қилинган рационаллик тури ўзининг зарурий шарти ҳисобланади.

Ҳар бир олим муайян тажриба ва концептуал воситалар ёрдамида ўз изланишларининг предметиға айлантирувчи воқеликнинг қандайдир соҳасини ўрганиш билан банд бўлади. Унинг фаолиятининг натижалари тажриба маълумотлари, графиклар, формулалар, мулоҳазалар мажмуаси, идеал объектлар тизими ва бошқалар каби тўплам кўринишида ифодаланади. Бироқ, предметнинг ўрганилиши фақатгина фан рефлектив таркибий қисми қамраб олгандагина илмий, яъни олий объективликка ва

аниқликка даъво қилувчи, деб аталиши мумкин. Бу олим ўз предметини ўрганар экан ва уни у ёки бу концептуал воситалар (тушунчалар, назариялар, моделлар ва бошқалар ёрдамида) акс эттиришга, таърифлашга, тушунтиришга уринади, ва шу билан бирга ўз эътиборини англаш жараёнининг ўзи қандай кечишига қаратади, яъни уни айнан у олган натижалар қанчалик аниқ, ишончли, асосланган ва адекватлиги қизиқтиради.

У ёки бу фаннинг ривожланиши қайси босқичда эканлигига боғлиқ равишда унда рефлексиянинг тегишли тури устунликка эга бўлади. Биринчи тури – бу англаш натижалари устидан рефлексия, иккинчи тур – англаш воситалари (тушунчалар, гипотезалар, назариялар ва ҳоказо) устидан амалга ошириладиган рефлексия, учинчи тури – тадқиқотнинг асосий маданий-тарихий асосларининг, фалсафий қоидалар, меъёрлар ва идеалларининг методологик таҳлили ҳисобланади. Учинчи туридаги рефлексияга талаб одатда англаш ривожланишининг кескин бурилиш ҳолатларида, масалан, илмий инқилоб даврида вужудга келади. Гарчи англаш тарихида рефлексияга бўлган қизиқиш нисбатан анча аввал пайдо бўлган бўлса-да, унинг методологик асоси фақатгина XX асрга келибгина тўлиқ англана бошлади. Рефлексия феноменининг замонавий фан ва маданиятга глобал равишда кириб боришининг сабабини қисқача таърифлашга уриниб кўрадиган бўлсак, қуйидаги фикрларни айтиш мумкин: мазкур факт ҳозирги даврда инсон омилини англашнинг барча соҳаларида ва унинг маънавий-амалий фаолиятидаги ўрни, инсон ўлчамларининг тамомила янги роли билан боғлиқ. Аввал кўрсатиб ўтилганидек, табиатшунослик ва математиканинг ривожланиш тарихида инсон ўлчамларининг илмий-англашга оид фаолият механизмларида қамраб олинганлиги нуқтаи назаридан учта босқичга – аристотель, галилей ва боровский босқичларига ажратиш мумкин.

Учинчи босқичда илмий англаш қадам-бақадам воқеликнинг янги қатламларига мурожаат қилади, уларни тўғри англаш учун субъектив

воқеликнинг нисбатан чуқурроқ қайд қилиниши талаб этилади. Англашдаги юқорида айтиб ўтилган силжишларнинг дастлабки белгиларидан бири квант механикасидаги вазият бўлди. Биз ўша даврда классик физикада объект ва ўлчаш асбоблари ўртасидаги ўзаро муносабатларига бефарқ муносабатда бўлинганлигини кўрдик, квант физикасида мазкур ўзаро муносабат ходисанинг аҳамиятли қисмини ташкил этади. Объект ва ўлчаш асбоблари ўртасидаги муқаррар равишдаги ўзаро муносабат атом объектларининг ҳаракати ҳақида кузатиш воситаларидан ҳоли бўлган нарса ҳақида гапириш имконияти учун абсолют чегара ўрнатади. Худди шу каби, математика асосларига бағишланган тадқиқотчилик тажрибаси субъектнинг жараён нуқтаи назари каби, англаш натижаси нуқтаи назаридан ҳам тўлақонли равишда элиминацияси имкони мавжуд эмаслигини кўрсатди.

Бироқ, объектив ва субъектив билимнинг замонавий биология, экология, инсон ҳақидаги фан ва бошқа фанлар каби соҳаларидаги нисбати билан боғлиқ бўлган муаммо айниқса мураккаб ва диалектик жиҳатдан зиддиятлидир. Инсоннинг муайян контекстларда англаш субъекти сифатида ўрганишда биз субъективликнинг моҳиятининг ўзини ташкил этувчи у ёки бу омилларидан абстракцияланиш ҳуқуқига эга эмасмиз. Инсонни англашда, аввал айтиб ўтганимиздек, ўзининг тарихий-маданий қийматига кўра универсал гносеологик парадоксни кўриш мумкин: ниманидир англаш – унга *объект* сифатида муносабатда бўлиш демакдир, бироқ англаш предмети шахсий тафаккур ҳолати бўлса, у ҳолда уларни объектга айлантириш – уларни субъективликнинг кўплаб хусусиятларидан, яъни аниқ индивиднинг унинг ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини тушуниб етиш ҳаракатларида намоён бўлган субъектив тажрибага тегишлиликдан маҳрум қилиш демакдир.

Бизнинг олдимизда тафаккурнинг субъектив ҳолатлари алоҳида турдаги объект эканлигининг аниқ факт эканлигини қайд қилувчи алоҳида гносеологик вазият намоён бўлмоқда ва уни англаш тафаккурга бегона

бўлган моддий объектлардан нимаси биландир фарқ қилмаслиги мумкин эмас. Бироқ психологик фактнинг англаниши ва ривожланишига бағишланган фалсафий тадқиқот тажрибаси кўрсатишича, субъектив тажрибанинг ўзига хос хусусиятларини, ўз-ўзини англаш, индивидуал рефлексия доирасида қотиб қолинса, тўғри, тушуниш имконияти мавжуд эмас. Субъектив тажриба ва объектив тажриба ўзаро бир-бирини тақозо қилади ва тўлдиради. “Субъектив тажриба, – дея таъкидлайди В.А.Лекторский, – фақатгина ўзига олинган предметлар ва бошқа одамлар билан объектив муносабатлар турига қамраб объект сифатида муносабатда бўлиш натижасида мавжуд бўлиши мумкин. Ўз навбатида ташқи предметлар субъект учун ўз-ўзини англашнинг биринчи, содда ҳаракати сифатида унга ва унинг тафаккурига боғлиқ бўлмаган объектлар дунёси сифатида намоён бўлишни бошлайди”³⁹

Шу билан бирга, индивид тафаккури ҳолатлари англаш предметига айланган ҳолатларда инсон ўлчов бирликларининг юқорида айтиб ўтилганидек, англаш жараёнига кириб бориш тенденцияси яққол намоён бўлади. Илмий англаш, у ҳар қандай предметга йўналтирилган бўлмасин, у илмий рационаллик ўзаги бўлган объективлик принциpidан ажралиб чиқмагунига қадар илмий бўлиб қолаверади. Фан ривожланишининг аввалги босқичларида олинаётган натижаларнинг объективлаштирилиши фанда ишлаб чиқиладиган оддий усуллар ёрдамида амалга оширилган. Бугунги кунда объектив натижаларга эришишни таъминловчи жараёнларнинг ўзини назорат остига олиш зарурати туғилди. Объективнинг субъективга ўтишининг ўзи ва бунинг акси рационал таҳлил предметига айланиши лозим. Методологик тафаккур доирасида айнан рефлексия зарур назорат ва таҳлилни ўз зиммасига олувчи алоҳида жараённи акс эттиради. Бироқ, рефлексиянинг гносеологик вазифаларини кўриб чиқишдан аввал биз рефлексив жараёнлар принципи ва тузилмасини муҳокама қилишга қисқартирилган шаклда мурожаат қиламиз.

³⁹ Лекторский В. А. Субъект. Объект. Познание. М.С. 131.

Авваламбор шуни таъкидлаб ўтишимиз зарурки, рефлексив фаолият майдони предмет дунёси эмас, балки билимнинг ўзидир. Бу ерда таҳлил фикрнинг бир вақтнинг ўзида билимнинг икки қатламидаги ҳаракати сифатида намоён бўлади, унинг мақсади – билимнинг у ёки бошқа асосларини очиб бериш, уларга уларнинг объективлиги, ҳақиқийлиги, рационаллиги нуқтаи назаридан баҳо беришдан иборат. Шу билан бирга, В.А.Лекторский таъкидлашича, “Рефлексив таҳлилнинг ҳар бир жараёни билимни мазкур контекстда рефлексияланмайдиган асословчи “ноаниқ” чегарасини тақозо қилади. Рефлексия худди ҳақиқат каби доимо аниқ, у шунингдек, ўз тағ заминига эга; унинг қамраб олиш соҳаси, унинг чуқурлиги ва маънавий имкониятлари ҳар доим унинг асосида ётувчи ноаниқ тахминлар билан чекланмаган.

1-бобда кўрганимиздек, воқелик ҳақида янги маълумот олиш учун иккита асосий усул мавжуд – экспериментал ва мантикий-математик. Воқеликни экспериментал тадқиқ қилишда, ўқитувчи воқеликнинг объектга қизиқиш уйғотадиган савол қўяди ва унга жавоб олади. Айрим эмпирик процедуралар ва аниқ экспериментларнинг шакли қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар қандай ҳолатда, улар бир нечта умумий хусусиятларни ўз ичига олади: янги маълумотларни олишнинг экспериментал усули моддий таъсир ўтказиш ёки объект ва когнитив разведка муносабатларига асосланган. Ахборот қуйидаги ҳолларда олиниши мумкин: а) объектнинг элементлари ва билим ўртасида ўзаро боғлиқликнинг аниқ белгиланадиган таркиби мавжуд бўлса; б) амалга оширишнинг бир хил шароитларида ҳар қандай муайян ҳаракатлар моддий тизимнинг (тадқиқот мавзуси) ўзига хос реакцияси билан бевосита боғлиқдир.

Биз мутлақо мантикий-математик деб атайдиган янги билимларни олишнинг яна бир усули тадқиқотчининг шундай фаолияти билан боғлиқки, унда унинг қизиқишининг асосий мақсади бўлган, аммо инсон ақлий фаолиятининг маҳсулотлари (тушунчалар, баёлотлар, белгилар, схемалар ва бошқалар) билан ишлайдиган моддий жараёнларга бевосита мурожаат қилмайди. Ушбу усул доирасида назарий билимларнинг турли хил мавҳум объектларини таққослаш

мумкин ва биз эга бўлган билимлар тўпламидан янги маълумотлар олишимиз мумкин. Мисол учун, бизга маълум бўлган моддий жараёни акс эттирувчи математик формуладан фойдаланайлик. Металл чизиклар учун характерли энг оддий қарамлик формуласи ва у кучланиш у ҳозирги и ва p резистентлиги $u = ip$ (Оҳм қонуни) шаклида уланади.

Бу ҳолда, маълум материалнинг у қийматини маълум математик қоидага кўра белгилаш учун, материалнинг ўзаро таъсирига нисбатан эмас, балки маълумотларга эга бўлишлари керак.

Табиийки, дериватив маълумотларнинг мавжудлиги, аслида, ҳақиқатни экспериментал ўрганишга асосланади, лекин бу услубнинг бевосита асоси инсонларнинг ақлий фаолиятидан келиб чиқиб маълум хусусиятларга эга. Назарий ҳулосага келадиган бўлсак, бизнинг баъзи билимларимиз қатъий бирлаштирилган тизимга айлантирилса, бундай саволга аниқ жавоб бера оладиган ички «детерминизм» мавжуд. Аслида, агар биз бирор нарсани қаттиқ муҳокама қилишни истасак, албатта, биз мавзунини ўзи аниқлаб олишимиз керак, буни имкон қадар "қийин" деб ҳисоблаймиз; Б "нинг аниқ чегаралари аниқланган бўлса, хусусиятларнинг характери тўлиқ аниқланган бўлиши керак.

Шундан келиб чиқадики, математикада ва мантиқда аниқлик б тушунчаси Ворднинг эксперт билимларида қўлланилган шаклда бевосита конвертация қилинмасдан ўтказилмайди. Ахир, математиканинг мантиқий объектлари кўпинча визуаль талқинга эга эмаслар ва жуда билвосита (эмпирик асосдан абстракциялар кетма-кетлиги орқали) бундай шарҳга боғлиқдир. Бир маънода, соф математикада деярли "жисмоний аниқлик"дан ўзларини фақат "изоморфизмнинг аниқлиги"га чек қўйиб, эмпирик далиллардан расмий тузилмаларга (аниқланмаган мосламаларга) ўтқазиш ва бу саволни қолдириб кетиш деб айтиш мумкин. Амалий математика ечими учун иловалар. Мантиқий аниқлик назариянинг мавҳум объектларини ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини тавсифлайди. Унинг моҳияти, биринчи навбатда, "қаттиқ" нарсаларнинг маълум бир тизимини

белгилайди, унда баъзи бир шаклларда, масалан, таърифлар ёки аксиомалар орқали уларнинг хос хусусиятлари конкрет аниқланади ва иккинчидан, назарий тизимда ишлайдиган объектларнинг маъбул усуллари таъминлайдиган бир қатор шартлар аниқ шаклда берилган.

Демак, назарий тизимнинг аниқлиги ҳар қандай ҳолатда ҳам худди шундай қолди ва биз Ҳ.Фишл қоидалари унинг хулосаларини асл бинолар билан мувофиқлиги билан аниқланади.

Илмий соҳанинг ривожланиш даражасига ва тадқиқотнинг мақсадига қараб, мантикий-математик аниқлик тушунчасига қўшилган аниқ маъно ҳам ўзгартирилади. Бизнинг фикримизча, мантикий-математик аниқликнинг кенг ва тор маъносини ажратиш мақсадга мувофиқдир. Кенг маънода Д.И. Горский, илмий назария “аниқ, қатъий, агар унинг шартлари, абстракциялар, идеализациялар, тушунчалар аниқланса, жуда кўп тушунтирилади ва асосий жумлалар шу тилда ёзилади ва талабларга жавоб беради, улар амалиётнинг умумий қоидаларига, улар расмий хусусиятдир (мантиқ қоидаларидан ташқари, математик қоидалар уларга амал қилади)”.

Бу ҳолда, сифати билан боғлиқ янги билим, гносеологик олиш лавозими: бир томондан, у воқеликнинг интеллектуал муддатли концепцияни билдириб, бир тасаввурни беради, бошқа томондан, у бир нарсга ташқи детерминацияси бўлиб, баъзи объектив чоралар, у объектив маъносини белгилайди, унинг мавжуд билими орқали мавзу ҳамда унинг "кесилган" ёки жиҳатдан айрим домен-амалий мавзуга ёндашув кўламини аниқлаш концептуал воситалари объектив равишда билимий позицияни берилган бўлса, "маъно шаклланиш оралиғи" деб белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Мантикий интервалнинг концепцияси когнитив фаолият маҳсулотлари – дунёқарашларни, дунёдаги тасвирларни, индивидуал қурамларни ва абстракцияларни объектив аниқлашни конкретлашга ёрдам беради.

3.2. Билимларнинг аниқлиги ва адекватлигига эришишида рефлексиянинг роли

Рефлексиянинг бир даражадан бошқасига ўтиши алоҳида эътиборга молик масала ҳисобланади. бунда соф рефлектив таҳлилни айнан шу жараёнларни предметга оид даражада таҳлил қилишдан фарқлаш лозим. Фаннинг муайян соҳаси мутахассиси ўз тадқиқотлари натижаларини қайд қилишда фойдаланувчи концептуал воситаларнинг аниқлиги, адекватлиги устида бош қотирса, у ўзи ёки ҳамкасблари томонидан олинган маълумотларга нисбатан танқидий вазиятда турса, ўз эътиборини ўз назариясининг предметга оид соҳасидан унинг тузилмасига қаратса – бу ҳолатларнинг барчасида олимнинг ўз-ўзини методологик рефлексия қилиши ҳақида гапириш тўғри бўлар эди. Бироқ, агар ушбу муаммонинг махсус методологик таҳлил предметиға айланса, унинг тадқиқотчилик иши ҳар доим ҳам рефлектив бўла олмайди, чунки бу ҳолатда, биринчидан аниқ илмий билим фаолиятнинг предметга оид эмас, балки рефлектив даражасини ҳосил қилади, иккинчидан эса метаназария тадқиқотининг махсус илмий усуллари ва воситалар қўлланилиши мумкин. Рефлексия доимо эътиборни фаолият предметида фаолият воситасига йўналтириш натижасидир, бу эса фақатгина янги ва шу билан бирга бошқа турдаги воситалар мавжуд бўлганидагина ўринлидир⁴⁰.

Хусусий фанлар вакилидан фарқли ўлароқ файласуф-методолог илмий билимни тадқиқ қилар экан, биринчи навбатда ўз фикрининг одатий воситаларидан фойдаланади, ва иккинчидан, ўзининг илмий билимнинг умумий асосларига тегишли бўлган ўзига хос муаммоларини таҳлил қилади: Назарий атамалар семантикаси контекстуал табиатга эгами ёки у объектив референциялар тизими билан белгиланадими? Индивидлар ҳақидаги мулоҳазалар ва хусусиятлар ҳақидаги фикрлар асосида қандай онтология ётади? Назарий тузилмалар ортида “ақл бовар қиладиган

⁴⁰ Лекторский В. А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 5—6.

воқелик” яширинганми ёки улар фақатгина ҳиссий маълумотларни таърифлашда қисқартиришларни амалга ошириш мақсадида қўлланиладиган “ақл қурилмалари”нигина акс эттирадими? Бироқ, фалсафий (ва жумладан, методологик) билим тузилмасида рефлексив даражаси мавжудми? Шубҳасиз, мавжуд. Авваламбор файласуф ўзининг билишга оид мақсадлари ва воситаларининг танқидий таҳлили билан машғул бўлиши мумкин. Бундан ташқари, бу каби ўз-ўзини рефлексия қилиш у ёки бу даврда пайдо бўлган фалсафалаштиришнинг ҳар қандай янги шаклининг аҳамиятли элементи ҳисобланган. Шубҳасиз, фалсафий ўз-ўзини рефлексия қилишнинг тарихдан мавжуд бўлиб келаётган турларининг ўзи ўз навбатида фалсафий ўрганиш объектига айланди. Тадқиқотнинг шу усулда пайдо бўлган предметга оид майдони саволларнинг аниқ синфини қамраб олади (инсон фикри тарихида мавжуд бўлган фалсафий рефлексия турлари, рефлексив фаолиятнинг яширин механизмлари асослари, тартибга солувчи рефлексив ҳаракатлар ва бошқа). ушбу турдаги барча саволлар гносеологиянинг рефлексияни одатий, илмий, фалсафий ва бадий тафаккурдаги рефлексияни ўрганиш билан боғлиқ бўлган алоҳида бўлимини ташкил қилиши мумкин.

Бироқ, гап фақат шундагина эмас. Қатор ҳолатларда махсус илмий воситалар ва усуллар ёрдамида амалга оширилувчи фан устидан рефлексия фалсафий табиатга эга бўлмасдан қолмайди, субъект ва объектнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги фундаментал назарий-билишга оид тадқиқотларга айланмаслиги, илмий билим табиатига, умуман инсон маданиятининг асосларини англамаслиги мумкин эмас. Биргина шу сабабнинг ўзи туфайли ҳам рефлексияни гносеология томонидан анъанавий равишда ўрганиладиган, кузатиш, ўлчаш, тажриба, дедукция, формаллаштириш ва бошқалар каби англаш шакллари ва усуллари билан бир қаторга қўйиш мумкин эмас. Рефлексия ўз моҳиятига кўра субъектнинг англаш фаолиятини англаш воситаси сифатида аниқ, кристалланган шаклларда намоён бўлувчи эпистемик феноменлар (абстаркциялар, моделлар,

назариялар ва ҳ.к.), “юмшатилади”, ташкил этувчи элементларга танқидий жиҳатдан ажратишга дучор бўлади. Муаммолаштириш, савол ёрдамида ёритиб бериш – билишга оид жараённинг ҳар қандай маҳсулотлари – тушунчалари, классификацияси, мантикий назарий асослари, онтологик схемалар шубҳага, танқидга, қайта баҳолашга ва ҳоказоларга дучор бўлиши мумкин бўлган рефлексив фаолиятининг ички асаби ҳисобланади. Рефлексиянинг умуммаданий ҳодиса сифатидаги аҳамияти одатда, инсоният тарихининг кескин ўзгаришга дучор бўлган вақтларда кучайиб боради.

Замонавий табиатшуносликнинг шаклланиши учун бу каби кескин бурилиш даври XVII асрда бўлганлиги маълум. Шу ҳолат билан боғлиқ равишда Галилейнинг “Дунёнинг икки энг муҳим тизимлари ҳақида диалог”ини ёдга олиш мумкин. Буюк Флоренцияликнинг мазкур асари – европа маданияти ривожланишининг тугун бўлимидир. Ўз даври учун мазкур асар ўз моҳиятига кўра, ўзининг методологик қарашлари ва мантикий архитектоникасига кўра ўзига хос равишда ноодатий бўлган. Ўз ижодида Галилей биринчилардан бўлиб мантикий ишонтириш ва тажриба ёрдамида исботлашни бирлаштиришнинг методологик дастурини биринчилардан бўлиб амалга оширади; у нафақат фикр ва сонни, тушунча ва катталикини, дедукция ва метрик жиҳатдан ташкиллаштирилган тажрибани бириктиради, балки илмий рационалликнинг фалсафий рефлексиянинг кўп қирралилиги билан органик равишда бириктиришнинг имкониятларини намоён қилади. Галилей томонидан танланган диалог жанри жонли суҳбат шаклини унинг жамики бойликлари ва унинг имкониятларини – шубҳа ва истехзолар, жисмоний интуиция ва рационал танқидни қўллаш имкониятини беради. Китобхоннинг эстетик таъби ва маънавий ҳиссиётларига мурожаат қилиш муаллиф фикри ҳаракатида қатъий мантиқ тантанасини инкор қилмайди ва унга соя солмайди. Объектив, яъни математик ҳодисалар ҳақидаги тасаввурларга таянган ҳолда метрик равишда ифодаланган билим фақатгина нарсаларнинг

геометрик ва механик хусусиятлари ҳақидаги билимларни қамраб олишига таянган ҳолда Галилей феноменал дунёнинг “кундалик воқелигининг” ёлғонлигини намоён қилади ва айни вақтда фикрий ва реал тажрибанинг геометрик ва механик хусусиятларини таҳлил қилишга асосланиб қурилган воқеликдан бемалол фойдаланади.

Ўрта аср маданияти даврида шаклланган тафаккур, усул ва ақлий клише (сафсатабозлик) услубига нисбатан критицизм руҳи Ф.Бэконнинг 1620 йилда нашр қилинган “Янги Органон” асарида ҳам уфуриб туради – бу янги табиатшуносликнинг ўзига хос мурожаатномасидир. Ўз табиатига кўра чуқур полемик асарда муаллиф биринчидан, тафаккурнинг эски схоластик усулини бекор қилиш ва бу билан воқеликни объектив, рационал англаш учун йўл очиб беришни мақсад қилиб олади; иккинчидан эса илмий тадқиқотнинг янги ишончли усулини таклиф қилиш. Бэконнинг дастурий асари шундай қилиб, рефлексив-танқидий, салбий жиҳат каби, ижобий жиҳат – фанларни ўзгартириш лойиҳасини ҳам қамраб олади.

Бэкон шу тарзда билимнинг асосий манбаси бўлиб қадимги мутафаккирларнинг асарлари ва муқаддас матнлари хизмат қилган кўп асрлик анъанага қарши чиқади. Схоластик фалсафанинг услуби, усуллари ва фикрлашга оид тажрибасини инкор қилган ҳолда у авваламбор ўз қуролини унинг тарихий манбасига – Арастунинг таълимотига қаратди. Бэкон Арастуга қарши даъво қилган ҳал этувчи айблови Арастуга табаитни тадқиқ қилишнинг объектив усули бегона бўлганлигидадир. Бэконнинг фикрига кўра, табиатнинг объектив равишда тадқиқ қилинишига нафақат фалсафалаштиришнинг шаклланиб улгурган усули ва услуби, балки одамлар ақлини қотириб қўювчи жиҳатлари тўсқинлик қилади. Бу насл, ғорлар, бозор ва театрларнинг руҳларидир. Веруламцнинг руҳлар ҳақидаги таълимоти жуда яхши маълум, ва унга тўхталиш зарур эмас. Бизнинг наздимизда, бу ерда одамларнинг кундалик тафаккуридан олинган ва ўша давр фани томонидан нотанқидий равишда қўлланилган тушунчага оид аппаратни танқид қилиниши катта қизиқишга сабаб бўлишини кўрсатиб

ўтишимиз мумкин.

Декартда рефлексив таҳлил шакли ва воситаси сифатида шубҳа намоён бўлади. Унинг усулининг моҳияти у ёки бу қоидалар, концепциялар, қарашларни шубҳа остига олишдан эмас, балки шубҳада фалсафий тизимни очиқ беришнинг дастлабки методологик принципини, назарий билишга оид муаммоларни таҳлил қилишнинг қудратли восита сифатида қўришдан иборат. Тажрибага ойда табиатшуносликнинг бошқа пионерлари каби Декарт авваламбор объектив, ҳақиқий билимга эришиш йўллари ҳақидаги масалани илгари суради.

Метрик аниқлик табиий-илмий назария, ўрганилаётган объектларнинг хусусиятларини ҳисоблаш ва ўлчаш процедуралари билан белгиланган рақамлар тилида ифодалаш учун йўл топишнинг имкони бўлганда "аниқ" бўлади. "Сифатли баҳолашни ўзбошимчасиз истисно қиладиган объектив ва аниқ бир тавсифнинг мавжудлиги эҳтимолдан йироқ. Мунозара "ҳукмдорни бириктириш" имконияти мавжуд жойда тугайди. Шубҳасиз, ҳар бир мулкни бу тарзда ифодалаш мумкин эмас. Сиз "тананинг гўзаллигини" ёки "руҳнинг қаттиқлигини" ўлчай олмайсиз. Ҳатто "минералнинг қаттиқлиги" миқдори ҳам аниқланмайди.

Метрик (тажриба-ўлчовли) аниқлиги тегишли процедуралар ва натижа, яъни қўлга киритилган билимларни қўллаш жараёнини ҳам тавсифлайди, бу ҳолда Геммер маълумоти маълум бир рақамли ифода сифатида намоён бўлади.

Метрик маълумотни олиш марказида иккита асосий билимий операция – ҳисоблаш ва ўлчаш киради. Ушбу операцияларни таҳлил қилиш учун биз қуйидаги хатларни давом эттирамиз.

1. Ҳисоб: Ҳисобнинг марказида фалсафий тилда "миқдор" деб номланган ҳақиқатнинг объектив мулки ётади. "Бир"ни "жуда"дан ажратиб олишни бошлаганимизда, миқдордаги ғоямиз интуитивлигимизга берилган. Нуқтаи назар тоифасини тўлиқ таҳлил қилиш ушбу тадқиқот доирасидан ташқарида. Биз "миқдори" ҳақида фақат конструктив

воситалар ҳақида гапириш мантикий бўлган вазиятлар ҳақида гапирамиз.

Қадим замонларда одамлар ўзларининг амалиётларида дунёдаги микдорий хусусиятларга эга бўлиб, уларни ўз мақсадлари учун қандай ишлатиш кераклигини билиб олишди. Ушбу йўлда энг муҳим қадам ҳисобнинг маҳоратидир. Ҳисобнинг асослари ҳақида билимга асосланган операция сифатида нима дея оласиз? Ушбу муаммони аниқ тушуниш учун ақлий мисол ёрдамида кўриб чиқиш зарур.

Бу хусусият нисбатан ёпиқ, концептуал ва математик жиҳатдан тўла илмий назарияларнинг мавжудлигини тушунтиради.

Иккинчидан, фанда тушуниш фақатгина тегишли интервалда амалга оширилади, бошқача қилиб айтадиган бўлсак, ҳамма тушунча оралиғидир. Шундай қилиб, "масса" нимани назарда тутаётганига қараб, аниқланмаган бўлса, тушуна олмайсиз. Агар масса релативистик эффектлар зарурий бўлмаган мос ёзувлар рамкаларида текширилса, биз нисбий тезликларни ўз ичига олган ҳолда, ҳақиқат нуқтаи назарини кенгайтирсак, бу атаманинг янги семантикасини қўлга киритамиз. Нютон механикасининг "классик" массаси билан ишлаймиз.

Учинчидан, бир интервалдан иккинчисига ўтиш объектив равишда детерминистикдир. Ҳар қандай илмий маъно ва тушунчалар интервалли хусусиятга эга бўлса-да, бу парадигмалар, назариялар, ёндашувлар ва ҳоказоларнинг "мутаносибсизлиги"га олиб келмайди. Агар назарияни ўз парадигмаларига кўра эмас, балки "ташқи кузатувчи" нуқтаи назаридан эмас, балки "ўзгарувчан ўзгарувчанликни" кўриш мумкин бўлган "ташқи кузатувчи" позициясидан фарқ қиладиган бўлсак, унда уларнинг ўзгариши ва ривожланиши жараёнида ўзгарувчиликнинг нозик механизмларини топиш мумкин эски назариядан тортиб то янги ўтишга ўтиш механизмларида, бу иккала семантик мослик ва назарияларнинг умумлаштирилиши ҳақида асосли гапиришга имкон беради.

Ниҳоят, ҳар қандай маънога эга интервалда маданий-тарихий юк бор. Бу тарихий-фалсафий жараёнда турли хил фалсафий акс эттириш

мисолида яққол кўриниб турибди. Ривожланиш фалсафаси янги ва, шунингдек, одатда тегишли ижтимоий-маданий маъноларни кашф қилиш орқали ўз-ўзини аниқлаш эди. Бироқ, янги ҳаёт мазмунини, одамларнинг ижтимоий ҳаётига янги дунёқарашни топиш ёки очиш нимани англатади? Ҳар қандай мазмунли маъно дастлаб ўз-ўзидан моддий ва маънавий маданият қатламларида шаклланади. Ўзининг асосий кучларининг бойлиги билан инсон доимо ўз касбидан, ишидан, вақтидан кенгрокдир; унда ҳар доим мумкин бўлган ва керакли қатлам мавжуд. Тарихий оқимга жалб этилган инсон аниқ бир бутун бўлиб, янги интервалларни туғдиради, меҳнатнинг бошқа шакллари ва маънавиятининг гуноҳлари, меҳнатнинг юқори маҳсулдорлиги учун тўпланади.

Унинг тизимини ривожлантирувчи бир ёки бир нечта файласуф одамлар ҳаётида кўрган нарсаларидан, вақтининг маданиятининг объектив ўлчовларидан бошланади, инсон томонидан маънавий-амалий ва амалий тажриба сифатида, инсон олдида ўзига хос бир ҳақиқат жамиятнинг кўзга кўринган соҳаси, унинг мақомини беради ҳаётнинг маъносини англатади ва бу қийматнинг нуқтаи назаридан дастлабки назарий рамка жамиятда қабул қилинган йўналишлар, меъёрлар ва нақшларни тушуниб, танқидий баҳолайди ҳамда ўргатади.

Қадимги фалсафий шаклларнинг "технологияси" га мурожаат қилсангиз, уни ўз ичига олиши мумкин, лекин энг камида учта муҳим жиҳат: Биринчидан, фалсафа эрта тобе жамиятда одамларнинг уйғунлашувининг янги қобилиятлари ва ижтимоий эҳтиёжларини англатади. Ҳақиқий танқидий фикрлашни назарий фикрлашга мустақил равишда мустақил бўлиш қобилияти. Шундай экан, қадимги фалсафачиларнинг етакчи, кесиб ўтган мавзуси – рационаллик ғояси. Ҳақиқат тушунчасини мазмунли бир тоифага айлантирганда, фалсафа уни мафкура ва маданиятнинг эскирган шаклларига қарши курашда кучли восита қилиб қўйди, у методик равишда қўлланиладиган шубҳалар ва ҳозирги ҳаёт шаклларига танқидий муносабатнинг антидогматик руҳини тақдим этди. Ҳақиқат акс эттириш

воситаси бўлди: шубҳали, ирония, низо, натура, ўзини оқлаш, оқилона асослаш ва далилга эҳтиёж бор эди.

Иккинчидан, фалсафа рационаллик ҳодисасини онтологиялаштиради, объектив, космик, универсал маъно беради. Гераклит, Логосъу бир сўз сифатида қабул қилади, лекин кейинчалик, бу қонунни кўради. Космоснинг ўзи юнонлар учун уйғунлик ва мутаносибликни тасвирлаган бўлади. Шунинг учун унинг инсоний тушунчаси учун унинг ошкоралиги, унинг "тушунарли бўлиши". Демокрит ва Эпикурнинг атомистик концепцияларида коинотнинг оқилона таркибини изчил материалистик тушунтириш қарама-қаршилик Платон номи билан боғлиқ. У нафақат илмий абстракцияларда объектив мазмунни кўрибгина қолмай, балки шу дақиқани мутлақо ўзгартиради, рационализмнинг объектив асосларига, инсон концепцияларининг онтологик мақомини мантиқий хулосалар чиқаришга, концепцияларни идеал объектлар дунёсига айлантирилишига олиб келади.

Учинчидан, фалсафа янги "ҳақиқий" ҳақиқатни эълон қилади ва бу билан пайдо бўлган янги интеллектуал нуқтаи назардан кўриб чиқади ва ҳал қилади. Демокрит учун бу – атомлар дунёси, Платон учун – мутлақ ғоялар дунёси, Сократ учун – жамиятнинг рационаллигининг бошланиши сифатида инсон субъектив индивидуаллиги эди. Фалсафачилар ҳақиқатда фақат инсоннинг фикрлари ва ҳаёт имтиёзларининг эмпирик тарзда берилганлигига эмас, балки уларнинг "ҳақиқий" ҳақиқатга мувофиқлигини кўришган.

Қадимги мутафаккирларнинг табиат ва кўрсатмаларида биз фалсафий ўзини ўзи оқлайдиган методологиянинг асосий хусусияти билан танишамиз: файласуфнинг ҳар қандай томони – дунёқараш, эпистемологик, аксиологик таҳлил – онтологик асосларда акс эттиришдан аввал у ўзига хос фалсафий хусусиятларга эга бўлади.

БОБ бўйича хулосалар

Юқоридаги айтилганлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин. Рефлексия – замонавий табиатшуносликнинг назарий жиҳатдан илғор соҳаларида, илмий фикр ҳаракатининг аниқ йўналтирилганлиги ва йўналтирувчи ҳамда тузатувчи табиати, янгича билим олишга йўналтирилган фаолиятнинг ажралмас таркибий қисми сифатида намоён бўлгани ҳолда XX аср тафаккур усулининг муҳим йўналтирувчи элементи ҳисобланади.

Амалда содир бўладиган англаш жараёни икки даражани – субъектнинг фаоллиги, унинг фикрининг бевосита аниқ объектларга йўналганлиги, предметга оид бўлиши ва англашнинг ўз-ўзига мурожат қиладиган рефлексив даражаларни камраб олади. Ушбу даражаларнинг ҳар иккиси ҳам инсоннинг кундалик тажрибасида мавжуд. Бироқ, бу ерда англашга оид фаолиятнинг предметга йўналтирилганлигини рефлексиянинг ҳар қандай шаклларида устун туради. Аксинча, илмий англашда рефлексиянинг аҳамияти ортиб боради. Бунда у тадқиқотчилик фаолиятида қабул қилинган рационаллик, ҳусусан, интуиция ўзини зарурий намоён қилади.

Бу муносабатлар бутунлай ўзгариб кетди ва материалистик диалектикада сифат жиҳатидан янги ифодаланган бўлиб, табиатнинг келиб чиқиши ва ривожланишини таҳлил қилишда эпистемологик ва ижтимоий-тарихий ёндашувнинг синтезига табиий равишда хосдир.

Рефлексия доимо эътиборни фаолият предметида фаолият воситасига йўналтириш натижасидир, бу эса фақатгина янги ва шу билан бирга бошқа турдаги воситалар мавжуд бўлганидагина ўринлидир⁴¹.

Ушбу бобда рефлексия ва унинг назарий асослари, турларини тушуниш ҳамда рефлексиянинг илмий билимлар тараққиётидаги аҳамияти ўрганилди.

⁴¹ Лекторский В. А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 5—6.

ХУЛОСА

Мазкур магистрлик диссертациясида билимнинг аниқлиги адекватлиги тушунчаларини, уларнинг жамиятдаги турли соҳалар тараққиётини ўрганишга таъсирини илмий таҳлил қилишга ҳаракат қилинди ва бу масала юзасидан қуйидаги хулосаларга келинди.

1. Инсоният сўнгги 100 йил мобайнида фан-техника соҳасида улкан муваффақиятларга эришди. Агар, XX аср бошларида биргина кимё фани бўйича миллионга яқин янги маълумот 30 йилдан ортиқ вақт ичида тўпланган бўлса, ҳозир шунча маълумот тўплаш учун 4 йил ва ундан ҳам қисқа фурсат кифоя бўлмоқда Мавжуд билимлар доираси шу даражада кенгайиб бормоқдаки, бу билим, унинг аниқлиги, адекватлиги масаласининг актуаллигини орттирмоқда. Мазкур масала айниқса, интеллектуал авлод асри дея аталаётган бугунги даврда ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда.

2. Зарур ва чин билимга эга бўлиш тараққиёт омили эканлиги ҳақида фикр юритиб улуғ маърифатпарвар, жадидлар вакили Маҳмудхўжа Бехбудий "...дунёда турмоқ учун замона илмидан бохабар бўлмоғи лозим"лигини таъкидлаган эди. Айнан илмий билиш мураккаб ҳодисалар, системаларни ўрганишга ўтиб бораётган ҳозирги шароитда чин билимларни ҳосил қилишнинг мантиқий воситаларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда айниқса ҳақиқатни ўрнатишда билимнинг аниқлиги ва адекватлигига эришиш масаласини тадқиқ этишнинг зарурлиги яхши англанади.

3. Илмнинг қайси соҳасида фаолият кўрсатишидан қатъий назар, тадқиқотчи тўғри мушоҳада юритиш, хусусан муаммоларни аниқ қўйиш, уни ҳал этишнинг оптимал усуллари топиши ва қўллаши, мантиқий фикрлашнинг мавжуд усуллари самарали фойдаланиши ва энг асосийси – хулосалаш ва асослаш орқали чин билимлар ҳосил қилиш, уларни аниқ ифодалашга эришиши лозим. Мантиқ қонун-қоидаларидан хабардор бўлиш чин фикрларни исботлаш орқали аниқлашга, хатоларини рад этишга

имкон беради. Мантикий фикрлаш айниқса талаба ёшларга тобора кенгайиб бораётган ахборотлар оқида тўғри йўл топиш, муҳим маълумотларни номуҳим, иккинчи даражалисидан ажратиб олиш, ҳақиқат ва ёлғонни фарқлашга, уларга танқидий ёндашиш, ёлғон фикрларни фожиа этиб, рад қилишга ёрдам беради. Булар энг қадимги ва қизиқарли фан бўлган мантикнинг инсонга берувчи устунликларидан биридир.

4. Мантикий тафаккур туғма хислат эмас, шу боис уни турли усуллар орқали ривожлантириш мумкин ва зарур. Тафаккурни ривожлантиришнинг ўзига хос йўли амалий мушоҳада юритиш, айниқса хулосалаш ва исботлаш кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш ва мустаҳкамлаш, муҳим назарий ва амалий масалаларни ҳал қилишнинг оптимал усуллари топиш, мустақил тарзда тўғри қарорларга келиш ва шу қабилардир.

5. Ўзбекистонни ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясининг устувор йўналишларида белгиланган вазифаларни ўз вақтида муваффақиятли амалга ошириш фундаментал соҳаларга оид билимларни ривожлантириш, янги технологияларни яратиш, уларни қўллаш орқали истиқболли, яхши самара берадиган лойиҳаларни жорий этишни тақозолайди. Бунда, ўз-ўзидан равшанки, билимларнинг ҳақиқатлиги, ишончлилиги бўлиши талаб қилинади. Билимнинг аниқлиги мушоҳада юритиш, айниқса, илмий тафаккурнинг зарур шарти бўлиб, у мантикнинг қонуни – айният қонунининг мазмунидан келиб чиқади. Бу эса билиш жараёнининг ҳар бир босқичида билимнинг аниқлигига, яъни унинг аниқ маънога эга бўлиши, мушоҳада давомида фақат шу маъносидагина қўлланилиши зарурлигини билдиради. Шу сабабли билимнинг аниқлиги билан боғлиқ барча мантикий-гносеологик масалаларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Билимнинг аниқлигига эришиш тажрибага таянувчи илм соҳаларида айниқса асқатади, чунки тажриба натижалари ўлчов бирликларида аниқ қайд этилмаса, улардан чиқариладиган хулоса ҳам аниқ бўлмайди.

Аниқлик ва адекватликка эришмасдан туриб билиш ва амалиётда мақсад ва вазифаларни тўғри қўйиш ва муваффақиятли ҳал этишга имкон бермайди.

6. Баъзи файласуфлар фикрича, ҳақиқат субъектив нарсадир. Масалан нимаики фойдали бўлса, шу ҳақиқат деб даъво қилувчи прагматизмда, ёки ҳамма эътироф этган, барча учун аҳамиятли бўлган нарса ҳақиқатдир, деб ҳисобловчи конвенционализмда тажрибага асосланмаган билимда ҳақиқат доимо субъективдир, деб ҳисобланадиган неопозитивизмда ҳақиқатга субъективлик хослиги таъкидланади. Бошқа бир файласуфлар учун ҳақиқат – бу бизнинг олам тўғрисидаги билимларимиз, тасаввурларимизнинг дунёнинг ўзига, яъни объектив реалликка мувофиқ келишидир. Ҳақиқатни ёлғондан фарқлаш, ажратиш учун бизнинг билимимиз объектив воқеликка, унинг мавжудлик ва ривожланиш қонунларига қанчалик мос келишини аниқлаб олмоқ керак. Аристотель ҳақиқатнинг классик концепцияси муаллифидир. Бу концепцияга мувофиқ, ҳақиқат фикрнинг, билимнинг воқеликка мос келишидан иборат. Ёлғонни эса предмет реал ҳолатининг мос келмаслиги деб талқин қилинади.

7. назария янги ҳодисаларни очишнинг ва уни адекватлик оралиғи доирасида миқдорий жиҳатдан аниқ тахмин қилишнинг эвристик қобилиятига эга; аксинча, назария ўзининг тўлиқ кучсизлигини ва “биз унинг қўлланилишининг ижобий чегарасидан чиқишимиз билан кўзи ожизлигини” намоён қилади.

Агар ушбу назария амалда ҳақиқий текширувдан ўтса ва шу билан бирга олдиндан айтиб бериш ҳамда изоҳлаш кучига эга бўлса, у ҳолда унинг тажриба билан мос келишига мувофиқ равишда ушбу назарияни объектив равишда ҳақиқий ҳисобланади ва у томонидан тўғри акс эттириладиган воқеликнинг қандайдир соҳаси мавжуд бўлади. Мазкур маънода ушбу назария аниқ, деб ҳисоблаш мумкин. Агар тажриба назария қўлланилишининг аниқ чегарасини ва унинг янги фактларга мослаштириш имкониятларини белгилаб берса, уни аниқлаш эмас, балки

тушунчаларнинг тамомила янги тизимини ва тенгламаларнинг янги тизимини киритишни талаб этади.

8. Муайян объект ҳақидаги маълумот ва ахборотларнинг айтилиши ва вазият учун ҳақиқийлигини аниқлай олиш нафақат илмий соҳада, қолаверса ижтимоий ҳаётнинг барча тармоқлари ривожига учун ҳам муҳимдир. Шунингдан назардан билимнинг аниқлиги ва ҳақиқатга эришишдаги роли масаласи имкон даражасида тадқиқ этилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Норматив ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон. 2017. 57 бет
2. Инсон ҳуқуқлари: Универсал халқаро ҳужжатлар тўплами. - Т. Ўзбекистон.: 1996. 223 бет

Рахбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами 1 – 22 жилдлар Т.: Ўзбекистон. 1996 – 2015.
2. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз”. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. Т.: Ўзбекистон. 2016.
3. Мирзиёев Ш.М. Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили. 2016 йил 30 декабрь куни мамлакатимизнинг етакчи илм-фан намоёндалари билан учрашувдаги нутқ. Халқ сўзи. 2016. 31 декабр.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. Т.: Ўзбекистон. 2017.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Т.: Ўзбекистон. 2017.
6. Мирзиёев Ш.М. БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи.
7. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон “Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами Т: 2017.

Хорижий адабиётлар:

1. Радон Б. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. Т.: 2002. 163 бет

2. Аристотель. Топика. Сочинения. Тошкент. 2. Москва.: Мысль. 1978
4. Ракитое А. И. Соотношение точности и адекватности в формализованных языках // Логика и методология науки. С. 107. Лекторский В. А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 180.
5. Аль-Фараби. Вводный трактат в логику // Естественно-научные трактаты. Алма-Ата, 1987-С.435
6. Аль-Фараби. О том, что должно предшествовать изучению философии // Философские трактаты. - Алма-Ата, 1970 -С.115
7. Абу-Али Ибн Сино. Избранные произведения. т1.-Душанбе: Ирфон, 1980 –С.215.
8. Антология мировой философии. В 4-х т. т.1 Философия древности и средневековья. Часть 1.-М.: "Мысль", 1969-С.329
9. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. т1.-М: Мысль. 1974-С.190
10. Аристотель. Метафизика // Сочинения. В 4т.-М., 1975. т.1-С282
11. Аристотель. Метафизика // Сочинения. В 4т.-М., 1975. т.1-С282
12. Войшвилло Е., Дегтярев М.Г. Логика.-М., Владос. 1998-С.195
13. Аристотель. Метафизика // Сочинения. В 4т.-М., 1975. т.1-С282
14. Августин А. Академикларга эътироз // Антология мировая философии. Т1.-М., 1968- С. 160
15. Ракитое А. И. Соотношение точности и адекватности в формализованных языках // Логика и методология науки. С. 280.
16. Гильберт Д. Основания геометрии. М.; Л., 1948. С. 366.
17. Карри Х. Б. Основания математической логики. М., 1969. С. 156
18. Куйан У.В. Основания математики // Математика в современном мире. М. 1967. С. 170
19. Смирнова Е.Д. Формализование языка и проблемы логической семантики. М., 1982. С.124.

20. Лекторский В.А. Диалектика рефлексивного и нерефлексивного в познании // Проблемы рефлексии в научном познании. Куйбышев, 1983. С. 210
21. См.: Швырев В.С. Рефлексия и понимание в современном анализе науки// Вопр. философии. 1985. № 6. С. 190.
22. См.: Филатов В.П. К типологии ситуаций понимания // Вопр. философии. 1983.С. 165

Асосий адабиётлар:

1. Хусниддинов З.М. Мустақиллик шароитида динлараро бағрикенгликни мустақкамлаш жараёни. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. “Тошкент” Т.: 2000.210 бет
- 2.Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ. Ўқув қўлланма. “Тошкент” Т., 2004.
- 3.Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ. Ўқув қўлланма. Фалсафа бакалавр йўналиши талабалари учун – Т., 2005 (лотин графикасида).
- 4.М. Ш.Шарипов, Д.Э. Файзихўжаева. Мантиқ. Тошкент-2012. 216 б.
5. Д. Файзихўжаева. “Абу Наср ал-Фаробий ва Абу Али Ибн Сино мантикий исботлаш ҳақида”. Ўқув қўлланма. –Т.: 182 бет
6. Д. Файзихўжаеванинг “Мантиқ” фанидан изоҳли луғат. “Тамаддун” Т 2015 271 бет
7. Т.Маҳмудов таҳрири остида. Авесто. “Тошкент” Т. 2005 йил 316 бет
8. Шермухамедова Н. Фалсафа : ўқув услубий мажмуа Тошкент: «NOSHIR», 2012. 1216 б.
9. Шермухамедова Н.А. Гносеология – билиш назарияси. Тошкент. Ношир – 2011. 463-бет

Интернет материаллари.

1. <http://www.gov.uz>
2. <http://www.biarr.net>
3. <http://www.goodwordbooks.com>